

ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI

FAKULTA PEDAGOGICKÁ
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

OTROKÁŘSTVÍ V NEJSTARŠÍ ČESKÉ HAGIOGRAFII

A HISTORIOGRAFII

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Lucie Uhrová

Učitelství pro 2. stupeň ZŠ, obor Čj-Vv

Vedoucí práce: Mgr. Jiří Novotný

Plzeň 2016

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

Plzeň 30. června 2016

.....
vlastnoruční podpis

Děkuji panu Mgr. Jiřímu Novotnému za přínosnou konstruktivní kritiku, za povzbuzující komentáře a především za lidský přístup, jenž je neocenitelný nejen při tvorbě kvalifikační práce.

Obsah

Úvod	6
1 Vhled do problematiky „otrokářství“ v Čechách	8
1.1 Důkazy o existenci otroků na českém území	8
1.2 Otroek	10
1.3 Jak se mohl člověk stát otrokem?	11
1.4 Zaměstnání otroků	14
1.5 Obrana otroka proti pánu	15
1.6 Nabytí svobody	15
1.7 Židé	16
1.8 Postoj církve	17
1.9 „Otrokářství“ v Čechách	19
2 Terminologie podřizovaných osob a služby	20
2.1 Analyzované pojmosloví	20
2.2 Problematika vymezení latinských termínů	21
3 Terminologie podřizovaných osob a služby v hagiografii	25
3.1 Analýza pojmosloví ve václavských a ludmilských legendách	25
3.1.1 Předmluva	26
3.1.2 Cyril a Metoděj	26
3.1.3 Vláda Spytihněvova	29
3.1.4 Vláda Vratislavova	29
3.1.5 Svatá Ludmila	30
3.1.6 Václavův nástup na knížecí stolec	39
3.1.7 Václavovo dospění v muže	39
3.1.8 Václavovy ctnosti	39
3.1.9 Václav peče oplatky a vyrábí víno	41
3.1.10 Příchod kněží ze země Bavorské a Švábské	44
3.1.11 Boleslav strojí vraždu	46
3.1.12 Varování sluhy při hostině	47
3.1.13 Hromadný křest a Boleslavovy úklady	48
3.1.14 Vražda Václava	49
3.1.15 Smývání krve	50
3.1.16 Zavraždění Václavových přátel	50

3.1.17	Přenesení těla	51
3.1.18	O Podivenovi	52
3.1.19	Další (nové) zázraky	54
3.1.20	Shrnutí	55
3.2	Vojtěšské legendy	59
3.2.1	Teoretický úvod	59
3.2.2	Analýza pojmosloví podřízených osob a služby	62
3.3	Porovnání terminologie v hagiografii	69
4	Terminologie podřízených osob v historiografii.....	72
4.1	Analýza pojmosloví v Kronice Čechů vč. porov. s termin. v hagiografii	72
	Závěr	82
	Resumé.....	84
	Seznam literatury a pramenů	85
	Použitá literatura	85
	Internetové zdroje.....	88
	Seznam tabulek	89
	Seznam příloh	90
	Přílohy	I

Úvod

Přestože máme to štěstí, že žijeme ve svobodné době (záleží samozřejmě na úhlu pohledu), i dnes se ještě můžeme setkat s různými formami otroctví (stačí se podívat na textilní průmysl v Asii). My se ale v diplomové práci, která svou povahou navazuje na bakalářskou (s názvem *Vodní toky v nejstarší české hagiografii a historiografii*), zaměříme na společenskou stratifikaci nejnižších vrstev obyvatelstva doby dávno minulé, kdy byly projevy otroctví více než obvyklé. Důkazy o tom nalezneme v množství různorodých raně středověkých pramenů.

V kvalifikační práci si klademe následující cíle:

1. Analyzovat latinskou terminologii podřízených osob a služby v nejstarší české hagiografii, tj. v legendách *Fuit in provincia Bohemorum*, *Crescente fide*, v *Gumpoldově* a *Kristiánově legendě* a ve vojtěšských legendách *Est locus* a *Nascitur purpureus flos*.
2. Analyzovat latinskou terminologii podřízených osob a služby v Kosmově *Kronice Čechů*.
3. Porovnat, jakým způsobem volí termíny hagiograf a jakým historiograf.
4. Porovnat české překlady zkoumaného pojmosloví a uvažovat, co vedlo filology k rozdílným výkladům týchž výrazů.
5. Zhodnotit adekvátnost překladových ekvivalentů ve vztahu ke kontextu širšího vyjádření autora legendy či kroniky.
6. Na základě rozboru vybraných děl stanovit významy termínů, které mohly platit pro označení sluhů a otroků po dobu raného středověku.

Naše bádání má charakter literárněvědný, nikoli historický, proto se zaměříme pouze na analýzu textů v běžně dostupné formě. K vybraným dílům budeme přistupovat z hlediska odborně připraveného recipienta, interpreta významu textu, nikoli z hlediska lingvisty (překladatele), proto nás budou zajímat především významové odlišnosti mezi jednotlivými pojmy. Dále považujeme za nutné podat stručný vhled do raných českých dějin (resp. společenského řádu té doby), neboť by neznalost tehdejší situace mohla negativně ovlivnit některé naše závěry. V teoretické části práce proto uvedeme stručný přehled dostupných informací o otrokářství v raně středověkých Čechách, budeme se zabývat postavením otroků ve společnosti a jejich zaměstnáním, postojem církve, ale také problematikou Židů. Následně shrneme názory odborníků na vymezení termínů týkajících

se otrokářství (především se jedná o pojmy *servus*, *mancipium*, *familia*). Vzhledem k tomu, že jsme v bakalářské práci neanalyzovali pojmosloví vojtěšských legend, podáme na patřičném místě ještě základní informace o těchto dílech a jejich autorech.

Praktická část kvalifikační práce je zaměřena především na analýzu latinské terminologie podřízených osob a služby ve shodných tematických celcích ludmílských a václavských legend a na zjištění hagiografovy motivace pro volbu daného výrazu. Abychom ale shromáždili širší vzorek výkladů vybraných pojmů, podrobíme rámcovému rozboru také dvě z vojtěšských legend a Kosmovu *Kroniku Čechů*, v níž očekáváme explicitní zprávy o obchodu s otroky na našem území. Zároveň předpokládáme, že historiograf užíval pestřejší škálu termínů se specifickým významem, aby pregnantně odlišil jednotlivé osoby. Vzhledem k tomu, že české překlady vykládají mnohé z latinských výrazů univerzálně jako „sluha“, „služba“ nebo „sloužit“, je nutné zkoumat všechny jejich výskyty, porovnat překlady a pokusit se určit, zdali definice vyhovují raně středověkému chápání latinského pojmu.

1 Vhled do problematiky „otrokářství“ v Čechách

Na úvod je třeba se seznámit s informacemi, které již byly k problematice „otrokářství“¹ v Čechách zjištěny, abychom při rozboru terminologie mohli vycházet z faktických údajů o otrocích a abychom v průběhu práce nevytvářeli některé závěry v domnění, že jsou inovativní.

1.1 Důkazy o existenci otroků na českém území

Když se podíváme do jakékoliv publikace zabývající se hierarchií obyvatelstva v raně středověkých Čechách, z prvních řádků se dozvíme, že se na našem území obchodovalo s otroky. Již koncem 10. století Praha dokonce náležela k hlavním evropským překladištím otrockých transportů. Trvalé dodávky lidského „zboží“ umožňovala především expanze Přemyslovců na východ, díky níž mohl stát vstoupit na evropský trh s otroky. Ti byli směňováni za luxusní zboží či prodáváni za mince nebo drahé kovy.² Strategickou pozici pro obchodování měla také Plzeň, kudy procházely transporty otroků z Řezna a Norimberka do Prahy (a samozřejmě také ve směru opačném).³

Z písemných pramenů však vyplývá, že významné slovo na trhu s otroky měla již Velká Morava, odkud byli nesvobodní odváděni dvěma cestami, a to do Córdobského chalífátu na Pyrenejském poloostrově, kde jich bylo v první pol. 10. stol. napočítáno přes třináct a půl tisíce (!) a kde sloužili jako vojenští otroci či eunuchové (slovanské ženy plnily muslimské harémy). Druhá trasa pak vedla přes Benátky na Blízký východ.⁴ Po celý

¹ Užití uvozovek objasníme v závěrečné části první kapitoly.

² ŽEMLIČKA, Josef. *Čechy v době knížecí: (1034-1198)*. Praha: NLN, 2007, s. 38.

³ Tamtéž, s. 47. *Z Prahy resp. Pražského hradu vycházela od pradávna k jihozápadu dálková cesta, která se větvila v době zemských stezek v Rokycanech, později v době středověkých veřejných silnic v Plzni. (...) Jedna z větví byla cesta Bavorská, jinak podle postupných cílů Domažlická nebo Řezenská. Vedla především do Řezna, tedy do Bavor a krajín podunajských, a ovšem i do Švýcar a do Itálie, proto i jedna z cest, které vedly do Říma. Cesta byla bohatě vybavena cestovními útulky pro světské i církevní hosty, později zde vyrostly zeměpanské hrady, v pohraničí s obranným účelem – např. Žebrák, Točník, Přimda. Na cestě se pohybovalo domácí i nepřátelské vojsko, a tak často docházelo k bojovným střetnutím – např. před starou Plzní r. 976. In: VÁVRA, Ivan. *Řezenská a Norimberská cesta*. HG 11, 1973, s. 31–33.*

⁴ DOHNAL, R. Vystavěla si Velká Morava svůj věhlas na obchodu s otroky? (Rozhovor s prof. Mgr. Jiřím Macháčkem, Ph.D.) In: *Věda pro život* [online]. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., © 28. 12. 2014, [cit. 2016-03-02]. Článek v populárně-vědeckém online časopise dokazuje, že se problematika otrokářství středověku dostává do obecného povědomí.

raný a zčásti vrcholný středověk tedy patřil export otroků k výnosným činnostem mezinárodního obchodu.⁵ Dušan Třeštík se dokonce domníval, že obchod s otroky byl hybnou silou procesu vytváření raně středověké střední Evropy. Zároveň vyslovil hypotézu, že pohanští Slované byli kdesi na Odře a na rovinách Haliče loveni družiníky Boleslava I. a II. a následně nabízeni k prodeji zejména židovským kupcům na opevněném tržišti na malostranském břehu Vltavy. Podle Třeštíkových propočtů mělo být jen za vlády Boleslava II. uloveno a v Praze prodáno 30 000–35 000 otroků, což mohlo na tržbě představovat okolo 10 milionů denárů. S Třeštíkovým názorem však polemizuje Luděk Galuška, jenž spatřuje značný rozpor mezi předpokládanými tisíci otroků a skrovným počtem archeologických nálezů – železných otrockých pout. Celkovou studii o otrockých okovech z oblasti osídlené Slovanů v 6.–16. století zpracoval Joachim Hennig.⁶

Bližší informace o nejnižších vrstvách obyvatel v Čechách nalezneme bohužel pouze v cizích letopisech, kronikách a listinách, a to většinou z pozdější doby (většina českých listin až do poloviny 12. století je totiž považována za falsa, i když se může jednat také o novější přepisy starých poškozených originálů). Zmínky o obchodu s otroky nalezneme např. v Helmoldově kronice slovanské⁷ nebo v židovských, hebrejsky psaných pramenech.⁸

⁵ ŽEMLIČKA, 2007, s. 38.

⁶ GALUŠKA, Luděk. O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města. In: KLÁPŠTĚ, Jan, ed., PLEŠKOVÁ, Eva, ed. a ŽEMLIČKA, Josef, ed. *Dějiny ve věku nejistot: sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*. Praha: NLN, 2003, s. 75–84. Šlo o pouta, která byla otrokům aplikována na krk nebo končetiny a do jisté míry jim umožňovala pohyb, tedy dovozovala jejich transport. Důležitou součástí pout byl proto přiměřeně dlouhý řetěz. Nejnovější nález železných okovů, jež pocházejí ze Starého Města, jednoho z nejvýznamnějších center Velké Moravy, však představuje jiný typ. Okovy jsou totiž tvořeny dvěma uzavřenými kruhy, které jsou vzájemně propojeny oválnou objímkou. Spoutanému člověku (mohlo se jednat o otroka, ale i zločince) tak byl znemožněn téměř jakýkoliv pohyb (viz příloha č. 1 a 2).

⁷ HELMOLD. *Helmolda, kněze buzovského, Slovanská kronika*. Nakladatelství Vyšehrad v Praze, 1947, s. 155: *Jestliže zůstaly nějaké poslední zbytky Slovanů, pro nedostatek obilí a zpusťování polí byly postiženy takovým hladem, že byly nuceny hromadně prchat k Pomořanům nebo Dánům, kteří, nemajíce s nimi žádného smilování, prodávali je Polákům, Srbům a Čechům*. Formulace napovídá, že poměry na českém území nebyly pro otroky příliš příznivé.

⁸ GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. 1., Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do 1. poloviny 13. stol.* Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953, s. 176.

Na závěr už jen doplníme, že dokladem o přílivu slovanských otroků do západní Evropy může být rovněž jméno Slovan, jež se stalo názvem pro otroka (angl. *slave*, něm. *Sklave*, franc. *esclave*).⁹

1.2 Otrok

Dnešní pojetí výrazu *otrok*, jak jej vykládá Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, má dva významy: 1. *bezprávný člověk jsoucí ve vlastnictví druhého* a 2. *člověk zcela podřízený, závislý, ovládaný, nevolník*¹⁰ (v druhém významu bývá slovo užíváno také v expresivních vyjádřeních). Středověké chápání pojmu je však komplikovanější a plně se neshoduje s moderním výkladem.

Původ slova spadá podle Rejzkova etymologického slovníku do 14. století a souvisí s *od-řici*; označuje tedy člověka, který je mimo mluvení, neschopen platného jednání. Zajímavou skutečností je, že se takto původně označovalo také dítě (a ve slovinštině slovo *otrok* označuje dítě i dnes). Jednalo se tedy o člověka, který mluvit neuměl (dítě) nebo nesměl (otrok).¹¹ Výraz *otrok* se ve starší době vyskytuje pouze ve druhé staroslovanské legendě o sv. Václavu, která je překladem latinské *Gumpoldovy legendy*, ale je zde užit ve významu *sluha*. Ve starých listinách nalezneme výraz *otrok* ještě také jako proprium (např. lovčí se jménem Otrok nebo klerik Otroche) a toponymum (např. Otročiněves nebo Otrokovice), ale ani zde ještě nemá svůj moderní význam, což dokazuje jeho užití pro osobu lovčího a klerika. Proto nelze s jistotou tvrdit, odkdy byl termín v českých zemích užíván právě ve smyslu porobence. Staroslověnština má pro označení nesvobodných slovo *rab*; slovníky 14. století (např. Klaretovy) jej však již neuvádějí.¹²

Postavení nesvobodného člověka dobře vystihuje sousloví, kterým byl otrok označován ve starověku: *instrumentum vocale*, mluvící nástroj. Jeho hodnota tedy byla podobná jako hodnota dobytka, jenž byl nazýván *instrumentum semivocale*, nástroj s hlasem, a hodnota němého nástroje, *instrumentum mutum*.¹³ Proto není divu, že se

⁹ SLAVÍK, Jan. *Vznik českého národa: úvod do českých dějin. I, Národ v době družinné*. Praha: Pokrok, 1946, s. 100. Etymologii slova *slave* podrobně rozebíral Lubor Niederle, profesor Univerzity Karlovy, jenž upozornil na to, že výraz Slovan nevznikl z označení otroka, jak se dříve myslelo, ale naopak. In: DOHNAL, 2014 [online].

¹⁰ FILIPEC, Josef a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2007.

¹¹ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015.

¹² GRAUS, 1953, s. 184.

¹³ Tamtéž, s. 159.

v legendách ve výčtu Václavem darovaných věcí otroci nebo služebnictvo nacházejí mezi drahými kovy a šatstvem (jak si ukážeme v praktické části práce). To, že je otrok kladen na roveň věci, dokazuje i článek v bavorském zákoníku: *...při prodeji má být dodržováno: bude-li prodána věc, otrok nebo jakékoliv zvíře, nikdo nemůže zvrátit platnost prodeje tím, že prohlásí, že prodal příliš lacino. Neboť jakmile je obchod uzavřen, nemá již být měněn, ledaže by (kupující) našel chybu, kterou prodávající zamlčel; (chybou) je u otroka, koně nebo u kteréhokoliv zvířete je-li slepý, kýla, padoucnice nebo malomocenství.*¹⁴

Z hlediska právně-sociálního je tedy otrok osoba, která nemá nejmenší právní nároky a nevlastní výrobní prostředky. Nachází se ve vlastnictví svého pána, jenž jím disponuje jako osobou, která není vázána k půdě, a proto může být prodána z jedné části říše do druhé (na rozdíl od poddaného). Otroci je tedy objektem práva věcného, nikoli práva osob.¹⁵

1.3 Jak se mohl člověk stát otrokem?

Prvním a obvyklým pramenem nevolného postavení bylo bezpochyby zajetí ve válce (především s východními sousedy), které bylo považováno za „legální“ způsob nabytí otroka.¹⁶ Je však třeba se na tento pro někoho možná barbarský čin podívat z jiného úhlu pohledu: považujeme totiž za společenský pokrok, že se poražený nepřítel nezabíjí, nýbrž že se ho využije pro hospodářské účely.¹⁷ Lidé násilně odvedeni do země útočníka se buď stali majetkem panovníka, jenž je pak pro jejich odbornou způsobilost mohl např. darovat klášteru, nebo je kníže nechal osídlit řídké zalidněné kraje (což byl případ Hedčanů, o nichž se zmiňuje Kosmas – citaci uvedeme v praktické části práce).¹⁸ Zajatci však nemuseli skončit na českém území; mohli být dále prodáni, a to především do Uher,

¹⁴ GRAUS, 1953, s. 168. Citován text bavorského zákona – *Lex Baiuvariorum*.

¹⁵ Tamtéž, s. 159 a 160.

¹⁶ Tamtéž, s. 166.

¹⁷ ŠUSTA, Josef. *Otroctví a velkostatek v Čechách*, ČČH 5, 1899, s. 34.

¹⁸ ŽEMLIČKA, 2007, s. 49. Dokladem násilných přesunů celých skupin venkovského obyvatelstva z napadených oblastí mohou být také jména osad odvozená od názvů národů, hradů a zemí, kde přesídlenci původně žili. V Čechách mají tento původ např. Srby, Poláky, Úherce nebo Krakovany. Je však nutno brát v úvahu, že toponyma odvozená od cizích etnik nevznikala pouze v raném středověku – např. v 16. a 17. století byly zakládány osady s názvem Srbsko, jejichž jména však byla motivována balkánskými válkami proti Turkům. Zároveň je při bádání třeba vycházet z původního názvu příslušné osady, neboť současný tvar může být zavádějící. In: SLÁMA, Jiří. *K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu*. AR 37, 1985, s. 335–337.

kde hrála otrocká práce významnou roli až do 13. století.¹⁹ Zdatní nevolníci pak mohli být využiti v dalším boji proti nepříteli.²⁰ Nelegálním způsobem zajímání byl podle většiny tzv. barbarských zákoníků prodej svobodného člověka, obzvláště svobodného cizince.²¹

Významným zdrojem otrocké síly bylo také domácí prostředí, neboť do poroby mohl člověk klesnout za nejrůznější zločiny nebo byl-li odsouzen k trestu smrti a dostal milost. Takový byl případ např. Kiena ze Zličiny, jenž byl se vším potomstvem darován r. 1045 Břevnovskému klášteru do otroctví.²² Vražda vlastního otroka však v raném středověku zřejmě nebyla nijak závažným přečinem, jak dokazuje článek v anglickém zákoníku z počátku 12. století: *Kdo zabije svého otroka – je to jeho hřích a jeho škoda.*²³ V řadě ustanovení barbarských zákoníků však nalezneme tresty za zabití cizího otroka, i tak jsou ale nevelké.²⁴ Pokud se nějak provinil sám otrok, nebyl obvykle potrestán smrtí, protože by pán přišel o cennou pracovní sílu nebo objekt prodeje. Ani tresty, které by snižovaly jejich práce schopnost, se nepoužívaly. Peněžité postihy zde nepřipadají v úvahu, neboť otrok neměl právně žádný majetek (ten patřil pánovi – proto také pouze na něm záleželo, zdali za svého otroka zaplatí). Jako jeden z možných trestů se tedy nabízelo bití, při těžkých zločinech se přistupovalo ke kastraci (čímž si ale pán také do jisté míry uškodil). Pokud někdo fyzicky týral cizího otroka, musel jej vlastníkovvi nahradit.²⁵

Nesvobodným se člověk mohl stát také sňatkem s otrokyní (žena sňatkem s otrokem)²⁶ – v legendě o sv. Jimramovi nalezneme dokonce zmínku o tom, že se páni

¹⁹ ŽEMLIČKA, 2007, s. 203.

²⁰ ŠUSTA, 1899, s. 40.

²¹ GRAUS, 1953, s. 166. Příklad takového zajetí nalezneme v legendě o sv. Jimramovi, biskupu řezenském: *Od jednoho zbožného a rozumného muže jsem vyslechl následující. Vypravoval totiž, že se chtěl jednoho dne vydat do kostela svatého Božího mučedníka, aby se přimluvil za svá provinění. Přihodilo se mu, že kráčet po cestě zcela osamocen. Když však došel k samotě lidově nazývané Verroniwaida, narazil na lupiče. Ti ho oloupili, svázali mu ruce a ucpali ústa, takže nemohl vydat ani slovo; odvěkli jej za hranice a prodali franskému kmeni. Jeden z těch, kdo jej koupil, ho dále prodal komusi ze severní části durynského kmene, blízko hranice Porathanů, kmene, jenž nezná Boha. A když ten stařec pozoroval, že se dostal do blízkosti vyznavačů pohanských model, začal sloužit svému pozemskému pánovi, jak se patří, ze všech sil, ať už byl pán přítomen, nebo ne. (...)* In: FÖRSTER, Josef. *Arbeo z Freisingu: Život a umučení svatého Jimrama, mučedníka.* V Praze: Karolinum, 2007, kap. 37, s. 73.

²² ŠUSTA, 1899, s. 87 a 88.

²³ GRAUS, 1953, s. 169. Cit. *Leges Henrici*, § 75,4.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Tamtéž, s. 170.

²⁶ Tamtéž, s. 166.

pokoušeli sňatkem otroka s otrokyní připoutat nevolníky k sobě, a tím jim zabránit v útěku.²⁷ Při přesunech však nebylo na jejich rodinný svazek hleděno, jak dokazuje písemný záznam o tom, že Vratislav daroval kostelu Vyšehradskému řadu žen a dětí, nikoli však jejich manžely. Příčinou roztrhání svazků často bývala skutečnost, že muž a žena náleželi různým vrchnostem. Církev sice v synodách stanovovala, že manželství nesvobodných má být respektováno, ale jak víme, pravidla jsou od toho, aby se porušovala.²⁸

Nejvydatnějším ze všech pramenů poroby byl nesporně otrocký původ, neboť po celý středověk platila zásada, že dítě následuje své rodiče ve společenském postavení (z novorozených otroků byl dokonce dáván desátek – stejně jako z němé tváře). Dědičnost otroctví v Čechách je patrna již ze jmen otroků, která nalézáme v listinách a která jsou převážně česká.²⁹ Např. v darovací listině kostela vyšehradského (1130) je stanoveno, že má kostel z knížecích statků jednou ročně dostávat kromě jiného též jednu „děvku“; mezi darovanou pracovní čeledí jsou pak vyjmenovány ženy i se svými dcerami a vnučkami – nalézáme zde jména jako Nebraha, Žiznava, Čejka atd.³⁰

Dále se v pramenech vyskytují také důkazy o tom, že člověk mohl upadnout do otroctví kvůli dluhu. Bavorský zákoník například ustanovuje: *Nemá-li však (majetek k zaplacení trestu za úklady knížeti), ať se sám poddá, a má platit po všechny měsíce a roky tolik, kolik může získat – až zaplatí celý dluh.*³¹ Dlužník tedy má právo se z nevolnictví vykoupit. František Graus přiznává, že k takovému způsobu zotročení mohlo docházet, avšak jistě nebyl na denním pořádku – velká většina všech otrockých poměrů vznikala z přímého násilí.³²

Ač se to v současnosti může zdát neuvěřitelné, otrokem se člověk mohl stát také z vlastní vůle. K dobrovolnému omezení vlastní svobody docházelo z toho důvodu, že si tím člověk pojišťoval ochranu života a majetku nebo si chtěl zajistit živobytí. S tímto jevem se setkáváme především ve 12. století a je výmluvným svědectvím toho, že se

²⁷ FÖRSTER, 2007, kap. 37–41, s. 73–77.

²⁸ ŠUSTA, 1899, s. 90.

²⁹ Tamtéž, s. 88 a 89.

³⁰ SLAVÍK, 1946, s. 103.

³¹ GRAUS, 1953, s. 167, pozn. 49. Cit. *Lex Baiuvariorum*.

³² Tamtéž, s. 167 a 168.

v raném středověku osobní svoboda příliš necenila, neboť byla vystavena různým tlakům a obtížím (např. odvádění mírového poplatku).³³

V českých pramenech nalezneme také nepatrné zprávy o ceně těchto nešťastníků, kteří byli spolu s koňmi důležitým vývozním zbožím: v 11. století jsou mužští otroci prodáváni za 300 denárů, kdežto otrokyně se cení v průměru na 600 denárů (ještě o století dříve však měly čtyřikrát větší hodnotu než otrok mužský).³⁴ Nesvobodné ženy byly ceněny nejen proto, že se stávaly matkami nových otroků, ale také proto, že odnepaměti konaly práce pro muže nedůstojné, především domácí práce, dále obhospodařovaly pole či pracovaly jako přadleny.³⁵

1.4 Zaměstnání otroků

Skutečné postavení otroka se řídilo jeho schopnostmi a zručností v zaměstnání. Podstatnou část nevolníků tvořila bezprávná čeled' při dvorcích knížete, velmožů a církve. Lepší osobní a sociální postavení z jejich řad měli řemeslníci a služebníci, a to především ti, kteří mohli hospodařit na přidělené půdě.³⁶

Josef Šusta ve studii *Otroctví a velkostatek v Čechách* vyjadřuje názor, že otroci byli především pracovními silami na velkostatecích, kde se živili polními, domácími i průmyslovými pracemi.³⁷ Naproti tomu Kamil Krofta se domnívá, že otroci pracovali především jako specializovaní řemeslníci. Oba autoři však byli zajedno, že v Čechách do konce 12. století převládala otrocká práce. Jejich názor vyvrací František Graus: oba vědci podle něj nesprávně interpretovali latinskou terminologii, když za otroka považovali každého, kdo je v pramenech označen názvem, který je v římských pramenech obvyklý pro otroky. Graus tedy nesouhlasí s mechanickým přenášením staré římské terminologie na české poměry.³⁸

³³ ŽEMLIČKA, 2007, s. 207.

³⁴ ŠUSTA, 1899, s. 87.

³⁵ SLAVÍK, 1946, s. 103.

³⁶ ŽEMLIČKA, 2007, s. 203.

³⁷ ŠUSTA, 1899, s. 90–92. Autor zde podává podrobný výčet všech profesí, které mohli nevolníci zastávat, např.: ve větším množství to byli oráči, kteří sloužili ke vzdělávání panských pozemků, dále rybáři, včelaři, hajní, pastevcí koní; u hradů, jež se podle Šusty jeví jako sklady lidských pracovních sil, se zdržovalo především domácí služebnictvo, dvorští čeledínové a komorníci a z průmyslového odvětví kuchaři, pivovarníci, ševci, tesaři, kováři atd. Důležité je ale podotknout, že autor všechny tyto řemeslníky považuje za nevolníky a jejich dělbu práce pokládá za důkaz rozšířenosti otroctví v Čechách.

³⁸ GRAUS, 1953, s. 176 a 177.

My se domníváme, že otroci tvořili významnou pracovní sílu také při stavbě rozlehlých hradišť (např. Kouřim a Budeč – kolem 9. stol.), jejichž součástí byla desítky kilometrů dlouhá opevnění. Podle našeho názoru si nelze představovat, že by kopání příkopů, navrhování valů nebo stavbu fortifikací a mostů zastali např. obyčejní sedláci. Navíc muselo být hradiště postaveno co nejrychleji a k tomu se nejlépe hodila nejlevnější, relativně snadno dostupná pracovní síla, otroci.

1.5 Obrana otroka proti pánu

Jednotlivec se mohl proti tyranskému zacházení svého pána bránit pouze útekem. Pokud se nezdařil, potrestání otroka se ponechávalo pánově iniciativě. Anglosaský zákoník z 9. století však ustanovuje, že má být uprchlý otrok pro výstrahu ukamenován. A jelikož tím pánovi vznikla újma, měli se ostatní majitelé otroků složit na nového. Zcela běžně však trest mohl stihnout osoby, které nesvobodnému v útěku napomáhaly.³⁹

Nevolníci ale s útekem velmi často váhali, protože cesta na svobodu se mohla velmi záhy stát bojem o holý život, a to nejen kvůli nedostatku jídla. Je třeba si totiž uvědomit, že raně středověké Čechy pokrýval takřka neprostupný les, v němž žila nejen dravá zvěř, ale byl také výhodným útočištěm pro bandity. Avšak to, že otroka zdržovaly od útěku pouze uvedené faktory, svědčí o slabé organizaci moci otrokářů a nedostatku prostředků pro připoutání pracovní síly.⁴⁰

1.6 Nabytí svobody

Otroka mohla z jeho dědičného stavu osvobodit ve většině případů pouze přímá pánova vůle. K tomu mohlo dojít tehdy, když otrok vykonal nějaký záslužný čin: Kosmas například popisuje, jak Hovora podstatně přispěl k vysvobození vévody Jaromíra z rukou Vršovců, a proto byl i se svým potomstvem povýšen do stavu svobodných (navíc získal také dědičnou hodnost lovčího ve Zbečně).⁴¹ Mladí nadaní otroci mohli být také vysláni na studie a mohli dosáhnout stavu duchovního, čímž byli rovněž osvobozeni. Aby však

³⁹ GRAUS, 1953, s. 172.

⁴⁰ Tamtéž, s. 173.

⁴¹ ŠUSTA, 1899, s. 88 a 89. O tom, zdali byl Hovora skutečně otrokem, se dá velmi silně pochybovat (viz analýza pojmosloví v *Kronice Čechů*). Šustův závěr svědčí spíše o jeho tendenci mechanicky přenášet významy staré římské terminologie na české poměry, na což upozornil již František Graus (viz výše).

nevolník mohl získat vzdělání, musel si nejdříve někdo všimnout jeho talentu, proto musel přicházet do osobního styku se svým pánem.⁴²

Existují také případy, kdy otrok shromáždil potřebné finance a z poroby se vykoupil. Podle práva sice nevolník nevlastnil žádný majetek, ale ve středověku stejně jako ve starověkém Římě se toto porušovalo, a proto vykupování z otroctví není nijak neobvyklé. Povinností otroka však bylo obstarat za sebe náhradu.⁴³

1.7 Židé

V odborné literatuře nalezneme hojně rozšířený názor, že obchod s otroky v Čechách řídili především Židé. Poprvé se o jejich usídlení na našem území (konkrétně v Praze) zmiňuje kronikář Kosmas, a to r. 1091:⁴⁴ *Nikde se lépe neobohatíš ani se více nezvelebiš než v podhradí pražském a v ulici vyšehradské. Tam jsou Židé, mající plno zlata a stříbra, tam jsou ze všech národů nejbohatší kupci, tam jsou nejzámožnější peněžníci, tam je tržiště, na němž se bohaté kořisti přebohatě dostane tvým vojákům.*⁴⁵ Jak píše historiograf, na počátku 11. stol. se Židé v Praze vyznačovali obrovským bohatstvím, proto je zřejmé, že zde působili již delší dobu. Zmínky o nich nalezneme v dokumentech ještě o století starších (jedná se o celní řád z Raffelstetten z let 903–906 a zprávu Ibrahima ibn Jakuba z roku 973), ovšem nenajdeme zde zprávy o židovském osídlení, nýbrž pouze o židovských kupcích přicházejících z Čech nebo tudy procházejících.⁴⁶

Bylo by však nesprávné se domnívat, že obchod s otroky byl monopolem Židů. Je třeba si totiž uvědomit, že doklady o židovském kupčení s otroky nacházíme především v legendách, křesťanských propagačních spisech nebo v apologetických skládáních kněží, kteří požadovali především to, aby Židé nevlastnili *křesťanské* otroky.⁴⁷ Na základě dokladů z těchto tendenčních pramenů proto nelze v otázce obchodu s otroky

⁴² ŽEMLIČKA, 2007, s. 203 a 204.

⁴³ ŠUSTA, 1899, s. 89.

⁴⁴ Nikoli 1096, jak udává Eva Doležalová v článku Pražská židovská obec ve středověku a její mezinárodní kontakty. In: DOLEŽALOVÁ, Eva, ed. a ŠIMŮNEK, Robert, ed. *Od knížat ke králům: sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky*. Praha: NLN, 2007, s. 349.

⁴⁵ KOSMAS. *Kosmova kronika česká*. Praha: Československý spisovatel, 2012, s. 140–141.

⁴⁶ DOLEŽALOVÁ, ŠIMŮNEK, 2007, s. 355, pozn. 3.

⁴⁷ Ve 12. století nesměli křesťané sloužit u Židů dokonce z nařízení knížete Vladislava (I.). In: KOSMAS, 2012, s. 203.

generalizovat⁴⁸ – propojení Židů s obchodem je sice nepopiratelné, ovšem jednalo se také o obchod s běžným kupeckým zbožím (další zprávy přisuzují Židům rovněž ražbu a distribuci mincí, proto není divu, že oplývali značným bohatstvím, o němž se píše v *Kronice Čechů*).⁴⁹

1.8 Postoj církve

Církev proti otrokářům nikdy nebojovala a s otroky nijak výrazně nesoucítila, neboť otrok byl v očích duchovenstva stejně méněcenný jako podle světského práva. Církev dokonce dostávala své vlastní poddané (jak jsme zmiňovali výše, např. v listinách nacházíme četné záznamy o darování otroků klášterům), a duchovenstvo tedy bylo skutečnou feudální vrchností. Všichni nesvobodní byli zároveň vyloučeni z dosažení všech církevních hodností. Původní křesťanství, jehož kontury vytvářeli porobení a bezprávní, se tedy záhy stalo náboženstvím vládnoucích vrstev, které účinným způsobem udržovaly své poddané v poslušnosti. Vztah pána k otroku si církev dokonce kodifikovala v novozákonních *Listech*, kde se píše: *Otroci, buďte poddáni svým pánům*.⁵⁰ Duchovní doporučovali trestat zpupnost otroků, vyobcovávali z církve každého, kdo nabádal otroka k útěku nebo jiné neposlušnosti, a uprchlý otrok mohl být duchovními také proklet.⁵¹ Je však zajímavé, že starozákonní předpisy tyto praktiky neznaly a práva otrokáře dokonce poněkud omezovaly.⁵²

⁴⁸ GRAUS, 1953, s. 176.

⁴⁹ ŽEMLIČKA, 2007, s. 213.

⁵⁰ GRAUS, 1953, s. 214.

⁵¹ Tamtéž, s. 169, 170, 214 a 215.

⁵² *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad*. Praha: Česká biblická společnost, 2001. V Exodu, v kapitole 21 se píše: 2 *Když koupíš hebrejského otroka, bude sloužit šest let; sedmého roku odejde jako propuštěnec bez výkupného.* 3 *Jestliže přišel sám, odejde sám, měl-li ženu, odejde jeho žena s ním.* 4 *Jestliže mu dal jeho pán ženu, která mu porodila syny nebo dcery, zůstane žena a její děti u svého pána, a on odejde sám.* 5 *Prohlásí-li otrok výslovně: „Zamiloval jsem si svého pána, svou ženu a syny, nechci odejít jako propuštěnec“,* 6 *přivede ho jeho pán před Boha, totiž přivede ho ke dveřím nebo k veřejím, probodne mu ucho šídlem a on zůstane provždy jeho otrokem.* 7 *Když někdo prodá svou dceru za otrokyni, nebude s ní nakládáno jako s jinými otroky.* 8 *Jestliže se znelíbí svému pánu, který si ji vzal za družku, dovolí ji vyplatit, ale nemá právo prodat ji cizímu lidu a naložit s ní věrolomně.* 9 *Jestliže ji dal za družku svému synovi, bude s ní jednat podle práva dcer.* 10 *Jestliže on si vezme ještě jinou, nesmí ji zkrátit na stravě, ošacení a manželském právu.* 11 *Jestliže jí nezajistí tyto tři věci, smí ona odejít bez zaplacení výkupného.*

Jelikož obhajoba poddanství a otrokářství nezapadala do učení o rovnosti všech lidí, uchýlila se křesťanská církev k důmyslné interpretaci Bible: *lidé si jsou sice rovni – ale pouze před Bohem. Pro Boha neexistuje pán ani otrok, ale na tomto světě – pro hříchy naše – je už svět tak rozdělen* a každá vzpoura proti vrchnosti je rouháním.⁵³ Zajímavé je, že líbivá hesla o rovnosti všech lidí udává církev právě tam, kde obhajuje poddanství a otroctví. Například v opatovickém homiliáři, nejstarší dochované kazatelské knize, která prokazatelně vznikla na našem území (pol. 12. stol.), se píše: *Králi vašemu i vašim knížatům a pánům sloužte věrně. Nebo: Kdo vskutku slouží Bohu, je svobodný, i kdyby byl (fyzicky) otrokem. Další zásadou je, že dobře snášená chudoba je lepší než všechno bohatství.*⁵⁴ A aby byla propaganda u prostého lidu ještě účinnější, hrála církev navíc úlohu *ochránce chudých*. Proto také v legendách čteme o bohulibých činnostech světců, o pomáhání utiskovaným a ochraně vdov a sirotků. Zároveň však církev musela bezvýhradně obhajovat bohatství vyšších vrstev společnosti.

Duchovenstvo ale v kázáních, jimiž důmyslně bránilo stávající řád, nezapomnělo ani na hříšníky, kteří by snad našli odvahu se bouřit: provinilci měli přijít do míst, kde *je pláč a skřípění zubů*, kde budou odsouzeni k věčnému zatracení a kde budou trpět tresty, které jsou proti těm pozemským pouhou hříčkou. Ani poslušní poddaní se však neměli ze života radovat, neboť i je čekala pouze bída a utrpení. V tomto smyslu hovoří jasně olomoucký homiliář: *Běda vám, již se smějete, neboť budete plakat... jsme v ubohosti, a v ubohosti se sluší spíše plakat než se smát. Narodí-li se hoch, co činí? Pláče. A proč pláče? Pláčem doznává, že se narodil do ubohosti. Lidé se totiž rodí ke strádání a k práci.*⁵⁵

Kníže považoval kleriky za druh lepších služebníků (podle toho s nimi také jednal – např. jim svěřoval různé správní funkce), kteří mu pomáhali nejen získat poddané svým učením, ale také vymáhat od nich desátek. Oba homiliáře, opatovický i olomoucký, vyzdvihují dávání desátků jako povinnost a ctnost každého řádného křesťana. Horlivost při vybírání desátků je patrná ze záznamu v prvně jmenované a nejstarší kazatelské příručce: *Všechny křesťany napomínáme, aby zachovávali věrnost pánu našemu, Ježíši Kristu, často chodili do kostela... aby nepožívali svých plodin, dokud nedají něco Bohu, aby dávali desátky, své kněze ctíli, svým knížatům a pánům věrně sloužili...*⁵⁶ Ne každý poddaný však

⁵³ GRAUS, 1953, s. 215.

⁵⁴ Tamtéž, s. 221.

⁵⁵ Tamtéž, s. 221 a 222.

⁵⁶ Tamtéž, s. 226.

slepě věřil v kázání kněží, a tak se stížnosti na hrabivost církve, které vyvrcholily husitskou revolucí, začínají objevovat již v 9. století.

Kromě pravidelného důchodu z desátků, které však do konce 12. století patřily duchovenstvu jen částečně, měla církev ještě jiný zdroj příjmů, a to vlastní statky, na nichž pracovali poddaní odvádějící naturální a později peněžní dávky. Své pozemky si církev uměla rovněž velmi dobře pojistit, neboť hlásala, že všechnen majetek, jenž se jednou dostal do rukou duchovenstva, by v nich měl zůstat natrvalo. Druhým způsobem pojištění církevního bohatství bylo vyhlášení celibátu kněží. Jejich případné děti tak byly prohlášeny za nemanželské, a tím byly samozřejmě bez nároku na jakýkoli majetek.⁵⁷

1.9 „Otrokářství“ v Čechách

V předchozích řádcích jsme podali mnoho důkazů o otrocích na našem území. Přesto však nemůžeme hovořit o „otrokářství“ v Čechách. Plenění a zotročování bylo v raném středověku zřejmě běžné, ale nelze si představovat klasické masové otroctví, jaké známe z antiky.⁵⁸

Proti existenci „otrokářské“ společnosti v Čechách hovoří také fakt, že otrokářství vyžaduje poměrně vyspělou výrobu a obchod a alespoň v některých odvětvích výroby musí převládat otrocká práce.⁵⁹ Prameny ale dokazují, že v 10.–12. století na našem území nebyly velké dvory, které by obdělávala vrchnost ve vlastní režii, tedy tzv. velkostatek, a proto je nemožné, aby se vyvinulo otrokářství jako převládající forma ve výrobě. Je totiž dokázáno, že otrokářství se vyplácí pouze na latifundiích a plantážích.⁶⁰ Naprostá většina zpráv o českém obchodu s otroky navíc hovoří o *vývozu* otroků z Čech, což svědčí spíše proti existenci otrokářství v Čechách.⁶¹ O přítomnosti otroků na českém území v době raného středověku tedy není pochyb, ale rozhodně nemůžeme hovořit o „otrokářské“ společnosti.

⁵⁷ GRAUS, 1953, s. 230.

⁵⁸ ŽEMLIČKA, 2007, s. 202 a 203.

⁵⁹ GRAUS, 1953, s. 160.

⁶⁰ Tamtéž, s. 185.

⁶¹ Tamtéž, s. 176.

2 Terminologie podřízených osob a služby

Po shromáždění dostupných informací o otroctví v Čechách se nyní budeme zabývat problematikou latinského pojmosloví, jeho překladem do češtiny a komplikovaností přesného vymezení. Poté již budeme moci přistoupit k praktické části kvalifikační práce, tedy analýze terminologie v hagiografii a historiografii.

2.1 Analyzované pojmosloví

Vzhledem k nedostatku písemných pramenů není v současnosti možné zcela zachytit věrnou sémantiku některých středověkých výrazů. Z toho důvodu jsme výklad latinských pojmů převzali z Latinsko-českého slovníku Pražáka, Novotného a Sedláčka z roku 1948, jenž se sice nezaměřuje na středověkou latinu, ale podává nejobsáhlejší definice termínů. Vhodnější příručka nám není známa, neboť lexikon středověké latiny dosud není v úplnosti zpracován.

Následující slovník pojmů týkajících se služby a podřízených osob obsahuje substantiva, ale vzhledem k tomu, že se v analyzovaných pramenech hojně vyskytují také slovesa „sloužit“ a „posluhovat“, rozhodli jsme se jejich definice zařadit. Tučně zvýrazňujeme nejdůležitější termíny, hvězdička vyznačuje pojmy vyskytující se pouze v Kosmově *Kronice Čechů*.

<i>ancilla*</i>	služka, služebná, děvečka;
<i>appāritor</i>	(veřejný) sluha, zřízenec (písař, liktor, hlasatel); ve vojsku pobočník;
<i>camerārius</i>	komorník;
<i>cliēns</i>	svěřenec, chráněnc, klient; prostý voják, sluha, pacholek;
<i>cōn-servus*</i>	spoluotrok;
<i>cubiculārius</i>	sluha ložniční, komorník;
<i>domestici</i>	členové rodiny, služebnictvo, čeleď;
<i>familia</i>	domácnost, dům, rodina; příbuzenstvo, rod; otroci jakožto služebnictvo, čeleď, čeládka; jmění, majetek;
<i>familiāris*</i>	subst. mask. domácí, (důvěrný) přítel, důvěrník, známý, druh, společník;
<i>famulus</i>	vlastně člen domácnosti; sluha, služebník, otrok;

<i>mancipium</i>	formální koupě; právo majetku; konkrétní předmět formální koupí nabytý, zvl. otroci a dobytek;
<i>mīles</i>	vojín (prostý, pěší), voják;
<i>minister</i>	(menší, nižší) služebný; pomocník, sluha, přísluhovač;
<i>ministrō</i>	posluhovati, přísluhovati (zejména u stolu); opatřiti, obstarati něco; vykonávati, prováděti;
<i>oboedientia</i>	poslušnost;
<i>ob-secundō</i>	podporovati, býti přízniv, přispívati;
<i>obsequentia, obsequium</i>	povolnost, poslušnost, úslužnost;
<i>officium</i>	služba, konání, úkon, práce; služba někomu prokazovaná, laskavost, úsluha; přátelská služba, <i>divinum o.</i> služby Boží; úřad, zaměstnání; povinnost;
<i>pedisequus*</i>	[<i>pes</i> a <i>sequor</i>] (vlastně v patách (všude) následující) masc. sluha, služebník, fem. služka;
<i>puer</i>	dítě; chlapec, hoch; jinoch, mladík; syn, synek; sluha, služebník, otrok;
<i>serviō</i>	původně býti otrokem, sloužiti, otročiti někomu; přeneseně sloužiti něčemu, oddán býti, zření mýti k něčemu, hleděti si něčeho; poslouchati, být ovládán od...;
<i>servus</i>	(pův. asi hlídač) otrok, sluha, služebník, nevolník;
<i>verna</i>	domácí otrok (v domě pánově narozený). ⁶²

2.2 Problematika vymezení latinských termínů

Problematičností překladu latinských termínů týkajících se tematiky otroctví a poddanství v Čechách se zabývalo již mnoho vědců a každý z nich se z kusých zmínek v raně středověkých textech snažil sestavit skladbu nejnižších vrstev obyvatelstva. Jejich rozborů však nedosáhly jednoznačných výsledků kvůli nejednotnému pojmosloví pramenů. Kronikáři a letopisci, především skladatelé listin z řad světského i řádového duchovenstva, totiž neměli stanovený obecně závazný způsob, jak nazývat nesvobodné skupiny obyvatel

⁶² PRAŽÁK, J. M., NOVOTNÝ, F. a SEDLÁČEK, J. *Latinsko-český slovník*. V Praze, Česká grafická Unie, 1948. Definice jsme pro naše potřeby redukovali (ovšem pouze tak, aby byla zachována podstatná část významů).

v různém stupni závislosti. Volbu vhodných výrazů, které by vystihly původ a postavení darovaných, směňovaných nebo koupených lidských subjektů, ztěžoval fakt, že bylo nutné převádět slovanské právně-sociální a profesní termíny do latinských ekvivalentů. Proto si pisatelé často pomáhali analogiemi z antické praxe, ovšem ne vždy zcela pregnantně. Výstižnost vyjádření tedy do značné míry závisela na úrovni skladatelova vzdělání. Nemalou roli ale sehrál také způsob, jakým autor na objekt svého zájmu pohlížel a jak o něm hovořil – nestranných pozorovatelů bychom totiž našli poskrovnu (pokud vůbec nějakého).⁶³

Další komplikací výkladu termínů je také fakt, že se právně-sociální postavení nevolných lidí v 11. a 12. století dynamicky měnilo. V době otevřeného násilí se totiž svoboda stala abstraktním pojmem, a tak nebylo výjimkou, že se jí lidé vzdali kvůli vidině základní ochrany života a majetku (jak jsme uvedli v kapitole 1.3). Stírání rozdílů mezi svobodou a nesvobodou se proto logicky muselo promítnout do terminologie. Od poloviny 12. století nalezneme v listinách stále častěji „lidi“ (*homines*), kteří souhrnně označovali všechny od nesvobodných po svobodné, již se měnili v poddané.⁶⁴

V legendách a kronikách nalezneme v nejhojnější míře pojem *servus*, jež je často překládán pouze jako „otrok“. Pravdou však je, že skutečného otroka označoval především ve starověkých římských pramenech.⁶⁵ Vodítkem pro správné stanovení významu latinského termínu by nám měly být staré české překlady. Ani ty ovšem *servus* nepřekládají českým názvem „otrok“. Například v Klaretově *Bohemáři* ze 14. století je v kapitole *De homine et stirpe* a podkapitole *De hominibus* překládáno: *Servus <sit> sluha, sed ancilla dico dyewka*.⁶⁶ *Glosář* pak v kapitole *De hominibus secularibus* obsahuje tyto verše: *Purkrabie purcravius, dux vevoda, sed sluha servus* a *Servitor sluzebnik, feodalis scito napravnik*.⁶⁷ V pramenech druhé poloviny 14. století však pojem *servus* nalezneme

⁶³ ŽEMLIČKA, 2007, s. 204 a 205.

⁶⁴ Tamtéž, s. 205, 207 a 208. Vývojovými změnami společnosti a jejím přerodem ve feudalismus se podrobně zabýval GRAUS, 1953, s. 136–214.

⁶⁵ GRAUS, 1953, s. 177

⁶⁶ FLAJŠHANS, V. ed. *Klaret a jeho družina. sv. I, Slovníky veršované*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1926, s. 53, v. 384.

⁶⁷ FLAJŠHANS, 1926, s. 142 a 143, v. 974 a 1003. Zde stojí za povšimnutí, že se verše obsahující výrazy s podobným významem (*servus* a *servitor*) nacházejí v kapitole relativně daleko od sebe. Patrně bylo pro autora důležitější uskupovat slova tak, aby byla ve vzájemné harmonii a tvořila rýmy, než aby byla hierarchicky uspořádána podle skutečného rozložení společnosti (jinak by se totiž vedle sebe nemohli

také v překladu „panoš“, a to v žaltáři klementinském.⁶⁸ Tyto doklady sice pocházejí z pozdější doby, než o kterou se zajímáme, ale je z nich zřejmé, že ani tehdy nebyl výraz zcela významově ustálen. Zároveň nelze předpokládat, že by termín *servus* prošel tak významnou změnou, jako tomu bylo ve Francii, kde se ze slova *servus* stalo *serf* – obvyklý název pro poddaného.⁶⁹

Mohli bychom uvést ještě mnoho dalších příkladů, kde má *servus* odlišné významy, nám však postačí vycházet z toho, že termín v současné době nelze vymezit jinak než jako nesvobodného člověka, který je v různé míře závislý na svém pánovi. Každý výskyt tohoto slova je nutné posuzovat zvlášť.⁷⁰

Dalším hojně se vyskytujícím pojmem je *familia* – *čeled'* (*famulus*, *famula*). Výraz může mít několik významů, ale v podstatě se všude jedná o služebníky, kteří jsou se svými pány v nejbližších stycích. Tomuto tvrzení odpovídá i překlad v Klaretově *Bohemáři*, kde se sice píše *Sit famula sluha, sed abra sit tibi roba*,⁷¹ ale verš najdeme v podkapitole *De progenie* mezi ostatními výrazy týkajícími se rodiny. *Glosář* nám však výklad nijak neusnadňuje, neboť se píše: *Asecla holomek, famulus pacholek, pugil est rek*⁷² a tento verš nacházíme mezi výrazy *servus* a *servitor* (zřejmě tedy bude platit naše hypotéza, že Klaret v tomto díle nedbal na hierarchické uspořádání termínů podle stavu společnosti). O přetrvání významu slova do pozdější doby svědčí také záznam ve strahovském urbáři z počátku 15. století, kde jsou tímto slovem označeny osoby, které pracují na polích společně s robotníky.⁷³ Jak ale ukážeme v praktické části práce, osoby označené výrazem *familia* nemusí být vždy v poddanském poměru.

vyskytnout *vevoda* a *sluha*). Hierarchické uspořádání kapitol však je patrné, neboť na prvním místě stojí samozřejmě Bůh a termíny týkající se víry a církve.

⁶⁸ PATERA, Adolf, ed. *Žaltář Klementinský*. V Praze: Nákladem Matice české, 1890, s. 223, žalm CXXII, 2.

⁶⁹ Důkazy svědčící proti tomuto tvrzení podal již GRAUS, 1953, s. 178.

⁷⁰ GRAUS, 1953, s. 180.

⁷¹ FLAJŠHANS, 1926, s. 57, v. 523.

⁷² Tamtéž, s. 142, v. 993.

⁷³ EMLER, Josef, ed. *Decem registra censuum bohemia compilata aetate bellum husiticum praecedente = Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými*. V Praze: Nákladem Královské české společnosti nauk, 1881. Strahovský urbář je uložen v archivu Strahovského kláštera – jedná se o přepis z druhé poloviny 15. stol. Citujeme ze s. 292: *Item strues de Zachlum, quando veniunt, tenentur extrahere de aqua cum familia monasterii. (...) Item tenentur oves tondere et lavare bis in anno. Et predictae robote distingwuntur in hunc modum. Item curia olim Wulssonis habet 5 robotas.*

Posledním frekventovaným termínem v nejstarších latinských legendách a kronikách na českém území je *mancipium*, jež lze z kontextu našich i cizích pramenů přeložit jako „otrok v pravém slova smyslu“. Dokonce i Klaret překládá *mancipium* jako „otrok“ a *mancipa* jako *otrocztvo*.⁷⁴ My se však pokusíme zjistit, zdali se tento výraz vyskytuje ve stejném významu i ve vybraných pramenech. Zároveň se zaměříme na odlišnosti současných překladů pojmu.

⁷⁴ FLAJŠHANS, 1926, s. 196, v. 2499 a s. 189, v. 2279.

3 Terminologie podřízených osob a služby v hagiografii

Jak bylo řečeno v úvodu, diplomová práce svým charakterem navazuje na bakalářskou, v níž jsme prováděli analýzu terminologie vody a vodních toků ve václavských a ludmilských legendách. Proto zde již teoretický výklad legend *Fuit*, *Crescente fide*, *Gumpoldovy* a *Kristiánovy* nepodáme a přejdeme rovnou k analytické části práce. Teoretické informace však poskytneme u vojtěšských legend, neboť o nich jsme v bakalářské práci nepojednávali.

3.1 Analýza pojmosloví ve václavských a ludmilských legendách

Terminologii podřízených osob budeme porovnávat paralelně ve všech stanovených legendách, a to po jednotlivých tematických úsecích řazených chronologicky za sebou, jež se v dílech více či méně shodují.⁷⁵ K tomu nám nejlépe poslouží tabulka, kterou jsme pro přehlednost formálně rozdělili na několik menších oddílů, z nichž bude vycházet celá naše analýza.⁷⁶ Latinské pojmy zde uvádíme ve tvarech, v nichž se v jednotlivých dílech vyskytují. Rovněž zachováváme jejich počet a pořadí v textu.

Tematikou Ludmilina života se budeme zabývat odděleně, neboť se jeho podrobné zpracování vyskytuje pouze v legendě *Fuit* a v *Kristiánově legendě*. Proto jsme také pro termíny z této oblasti vytvořili samostatnou tabulku.

Je také nutno podotknout, že budeme zkoumat každý výskyt termínů týkajících se nejen otrokářství a podřízených osob, ale i služby obecně, a to v latinských originálech i v českých překladech, abychom shromáždili co nejširší škálu významů u zvolených pojmů. Do analýzy jsme však nezahrnuli termíny typu „zlosyni“, „bezbožníci“ apod., neboť negativní pojmenování těchto osob stírá známky jejich původu a postavení (většinou jen víme, že se jedná o nějaké Drahomířiny nebo Boleslavovy posluhovače). Vzhledem k omezenému rozsahu práce jsme nuceni zanedbat také pojmy označující „posly“, „vozky“ a „druhy“.

⁷⁵ Při rozdílné návaznosti jednotlivých témat v dílech se budeme řídit *Kristiánovou legendou*, neboť je nejobsáhlejší.

⁷⁶ Pro všechny části tabulky platí následující vysvětlivky: „*“ označuje přítomnost tématu v legendě, ale absenci zkoumané terminologie, „X“ symbolizuje úplné chybění tématu v díle.

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Předmluva	X	X	*	<i>servire</i>
Cyril a Metoděj	X	X	X	<i>manipulos, serviciis mancipatum, servire</i>

Tab. 1: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část A.

3.1.1 Předmluva

První zmínku o „službě“ nalezneme v předmluvě *Kristiánovy legendy*, v níž autor udává, že se k sepsání díla rozhodl z důvodu neúplného vyličení životů Václava a Ludmily ve starších skladbách. Zároveň si zde stěžuje, že si těchto našich jediných dvou světců dostatečně nevážíme a zapomínáme (nebo podle překladu Josefa Truhláře „nechceme“) jim sloužit (*eis servire dissimulamus*),⁷⁷ přestože jimi způsobené zázraky vidáme každý den. Ve významu služby světcům je zde použit výraz *servire*, což odpovídá slovníkové definici: *serviō – 1. pův. a) býti otrokem, služby otrocké konati, sloužiti, otročiti někomu; b) o pozemcích, budovách atp. míti na sobě služebnost, býti obtížen závazkem; 2 přenes. a) sloužiti něčemu, oddán býti, zření míti k něčemu, hleděti si něčeho; b) poslouchati, býti ovládán od....*⁷⁸ Co se týče překladů, neodvažujeme se posuzovat, který z nich je vhodnější, neboť jsme ve studiu latiny na úplném začátku. Rozdíly v překladech však pociťujeme: *dissimulamus* znamená „přehlédnout“, tzn. že buď službu světcům přehlízíme vědomě a sloužit jim „nechceme“, nebo ji přehlízíme neúmyslně, a tedy na ni „zapomínáme“. Rozsouzení ponecháváme povolanejším.

3.1.2 Cyril a Metoděj

Kristián zachází nejdál do historie, proto pouze u něj nalezneme kapitolu o příchodu Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu. V pasáži, v níž si Cyril stěžuje, že mu duchovní otcové brání sloužit mši slovansky, se píše: *...cur me, patres electi, prohibetis*

⁷⁷ LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav, ed. *Kristiánova legenda: život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily*. Praha: Vyšehrad, 1978, s. 10.

⁷⁸ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

*missarum celebritatem modularē Sclavonice...*⁷⁹ Vybrané termíny týkající se služby zde nenajdeme, my však tuto část uvádíme, protože se „služba“ vyskytuje v překladu Jaroslava Ludvíkovského, jenž zvolil celkem neobvyklou formulaci: ...*proč mě, otcové vyvolení, bráníte zpívati služby boží slovansky...*⁸⁰ Latinsko-český slovník udává, že *missō* doslova znamená *sloužiti mši*. A *celebrō* je v původním významu definováno jako *často a hojně navštěvovati, v hlučném davu provázeti*, v přeneseném pak jako *často konati, rozhlašovati, ústy roznášeti, velebiti, oslavovati*.⁸¹ Domníváme se, že mladší z překladatelů se zde řídil právě významem *ústý roznášeti – zpívati* a k tomu přiřadil konání, které se odehrává při mši, tedy *služba Bohu*. Josef Truhlář spojení vyložil jako *čísti mši*, čímž možná neobsáhl legendistovu myšlenku v úplnosti, avšak nijak nepozměnil celkové vyznění věty.

O mnoho zajímavější je další část cyrilometodějské tematiky, neboť se zde překlady výrazně rozcházejí: *Qui et postquam multos Christi domini manipulos in horreo congregarat...*⁸² Starší překlad Josefa Truhláře zní: *Týž shromáždív mnohé sluhy do ovčince Krista pána...*⁸³ Jaroslav Ludvíkovský však uvádí: *A když tento mnoho snopů do stodoly Krista Pána shromáždil...*⁸⁴ Troufáme si říci, že mladší z překladů je vhodnější, neboť *manipulus* skutečně znamená *hrst, svazeček obilí*,⁸⁵ tedy „snop“. Truhlářův překlad však rozhodně není scestný – samozřejmě se totiž jedná o sluhy Krista, které Metoděj shromažďoval do boží stodoly (ovčince), tzn. šířil křesťanství, obracel pohany na křesťanskou víru. Oba překlady tedy v konečném důsledku vyjadřují totéž, avšak Ludvíkovský vyjádřil legendistovu myšlenku přesněji, neboť zachoval původní obrazné vyjádření.

Dále se píše: ...*ac dolens populum suis semper serviciis mancipatum sibi...*⁸⁶ Personifikované zlo nebo také pohanství, nepřítel pokolení lidského, zde těžce nese, že je mu odnímán lid, který byl vždy *podroben jeho otroctví*. Na tomto příkladu se skvěle ukazuje černobílý charakter líčení v legendách: zatímco křesťanství umožňuje věřícím

⁷⁹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 12.

⁸⁰ Tamtéž, s. 13 a 15.

⁸¹ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

⁸² LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 14.

⁸³ CENTRUM MEDIEVISTICKÝCH STUDIÍ. Czech medieval sources online. *Fontes rerum bohemicarum. Tom. I. Vitae sanctorum et aliorum ouorundam pietate insignium* [online] (dále jen *FRB I*). Ed. Josef Emler. Praga 1873, s. 201.

⁸⁴ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 15.

⁸⁵ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1999.

⁸⁶ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 14.

vytouženou službu jedinému Bohu, pohanství slibuje jen otroctví modlám. Spojení *serviciis mancipatum* je tedy voleno z toho důvodu, aby vynikla rozdílnost obou pólů: blažené služby a trýznivého otroctví, křesťanské víry a pohanství. Vyjádření, že byl lid *podroben službě* pohanství, by zde opravdu bylo nemístné. Není proto divu, že se oba porovnávané překlady shodují.

Abychom dostáli svému slovu, že budeme analyzovat *každý* výskyt „služby“, ať už v latinském originále nebo v překladech, musíme se zmínit také o pasáži, v níž Svatopluk *společně se svou dvorskou družinou*⁸⁷ nebo *se služebnými sobě soudruhy*⁸⁸ pohrdl Metodějovým kázáním. Spojení *militantibus sodalibus* bychom my, neznalí latiny, přeložili jako vojenskou družinu, avšak i dvorská družina jistě mohla být ozbrojená, proto bychom se opět přiklonili k překladu J. Ludvíkovského.

A nejenže Svatopluk pohrdl Metodějovým kázáním, také dovolil svému národu, aby sloužil zčásti Kristu, zčásti d'áblu: *...partim Christo, partim dyabolo servire...*⁸⁹ Je zajímavé, že legendista užil výraz *serviō* jak pro službu světcům (v předmluvě) a Kristu, tak pro službu d'áblu. Neměl tedy potřebu zdůrazňovat, že Bohu se slouží a d'ábel své stoupence zotročuje. Snažil se jen poukázat na tehdejší náboženskou rozpolcenost obyvatel.

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Vláda Spytihněvova	*	*	<i>divini cultus</i>	*
Vláda Vratislavova	*	*	<i>deo dicandam</i>	*

Tab. 2: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část B.

⁸⁷ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 17.

⁸⁸ *FRB I*, 1873, s. 201.

⁸⁹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 16.

3.1.3 Vláda Spytihněvova

Než začneme rozebírat téma Spytihněvovy vlády, musíme se nejprve pozastavit nad první kapitolou *Gumpoldovy legendy*, v níž autor popisuje šíření křesťanství a předesílá, že bude vyprávět o krajině severní, *kerou sama milost Ducha svatého ráčila získati pro křesťanské vyznání...*⁹⁰ Opět se nám zde totiž vyskytla drobná nesrovnalost v překladech, neboť František Jan Zoubek pasáž vykládá jako *...ráčila ji ustanoviti k službě vyznání křesťanského...*⁹¹ Ačkoli v latinském originále není doslova uvedena „služba“, Zoubkův překlad není chybný, protože spojení *ad christianae cultum* lze vyložit oběma způsoby. Termín *cultus* totiž může mít význam jak „vyznání, uctívání“, tak „bohoslužba“ (a další).

Terminologii týkající se služby užil v tématu Spytihněvovy vlády pouze Gumpold a nebyl by to on, kdyby se obyčejné věci nesnažil vylíčit exkluzivněji. Místo vyjádření služby Bohu pomocí výrazu *servitium* totiž legendista užil formulaci *...divini cultus dulci voto attactus...*,⁹² čímž potvrdil svou touhu po barvitějším líčení skutečností. Oba porovnávané překlady se zde shodují, proto jen doplníme, že *cultus divinus* je ustálené spojení, které latinsko-český slovník definuje jako „úctu k bohům“.⁹³

3.1.4 Vláda Vratislavova

Ve spojení *basilicam deo dicendam*⁹⁴ sice není zkoumaná terminologie, avšak Vratislavovou vládou, během níž nechal postavit baziliku sv. Jiří, je nutno se zabývat, neboť Zdeněk Kristen nechal baziliku „zasvětit bohoslužbě“,⁹⁵ kdežto František J. Zoubek ji „zasvětil Bohu“.⁹⁶ Když se podíváme na latinský text, je zřejmé, že starší Zoubkův překlad je přesnější.

⁹⁰ KRÁLÍK, Oldřich, ed. *Nejstarší legendy přemyslovských Čech*. Praha: Vyšehrad, 1969, s. 38.

⁹¹ *FRB I*, 1873, s. 148.

⁹² Tamtéž, s. 148: *...proniknut jsa sladkou touhou sloužiti bohu...*

⁹³ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948. Spojení nalezneme pod heslem *cultus*.

⁹⁴ *FRB I*, 1873, s. 148.

⁹⁵ KRÁLÍK, 1969, s. 39.

⁹⁶ *FRB I*, 1873, s. 148.

3.1.5 Svatá Ludmila

Terminologie podřízených osob a služby v legendách		
Téma	Fuit	Kristián
Ludmila – služebnice Kristova (Boží)	<i>famula Christi, Dei; servire</i>	<i>famula Christi, Dei; serviendi</i>
Ludmilino pohanství	*	<i>servire, servire</i>
Ludmiliny ctnosti	*	<i>servorum, domesticorum</i>
Kněz Pavel	<i>sollempnia</i>	<i>obsecundabatur, sollempnia</i>
Václavovo vidění ⁹⁷	X	<i>familiares clientuli, fidelibus, ministris</i>
Rozptýlení Ludmiliných služebníků	<i>vernaculi</i>	<i>vernaculi</i>
Vláda Drahomíry	<i>familiam</i>	<i>familiam</i>
Bazilika nad Ludmiliným hrobem	<i>apparitores</i>	<i>apparitores</i>
Vyhnání Drahomíry a přenesení Ludmilina těla	* (pouze přenesení) <i>obsecundatus</i>	<i>servicio obsecundatus</i>

Tab. 3: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část C.

3.1.5.1 Ludmila – služebnice Kristova

Nejčastějším označením kněžny Ludmily je *famula Dei* nebo *famula Christi* a vyskytuje se na mnoha místech *Kristiánovy legendy* i *Fuit*. Kromě těchto pojmenování nalezneme v *Kristiánově díle*, v pasáži, v níž autor informuje o datu Ludmiliny mučednické smrti, ještě *felix Deoque devota famula Liudmila*,⁹⁸ což je překládáno jako *šťastná a Bohu oddaná služebnice Kristova Ludmila*.⁹⁹ Zajímavé je, že oba překlady uvádějí přívlastek „Kristova“, přestože latinský originál jej ani v jednom bilingvním textu *Kristiánovy legendy* neobsahuje. Vyskytuje se však v téměř identické formulaci v legendě *Fuit*, jejíž latinský originál nalezneme ve *Svatováclavském sborníku*.¹⁰⁰ Nabízí se proto

⁹⁷ Pasáž je přejata z *Gumpoldovy legendy* – pojednáme o tom v příslušné kapitole.

⁹⁸ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 38.

⁹⁹ *FRB I*, 1873, s. 208, ale také LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 39.

¹⁰⁰ CHALOUPECKÝ, Václav et al. *Svatováclavský sborník: na památku 1000. výročí smrti knížete Václava Svatého. [Díl] II, [Svatováclavská tradice]. [Sv.] 2, Prameny X. století legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile*. V Praze: Národní výbor pro oslavu svatováclavského tisíciletí, 1939, s. 475.

domněnka, že se mladší z překladatelů nechal ovlivnit svým předchůdcem, který mohl čerpat z několika pramenů (rukopisů – jejich podoby se liší).

Další drobnou nepřesnost v překladu nacházíme v díle Jaroslava Ludvíkovského, kde ve čtvrté kapitole chybí Ludmilino jméno, přestože je v latinském originále uvedeno.¹⁰¹ Zajímavé rovněž je, že se až do sedmé kapitoly *Fuit* o Ludmile hovoří pouze jako o „služebnici Boží“ – pojmenování *famula Christi* nacházíme až u data jejího umučení a dále. Domníváme se proto, že je to znakem sloučení částí legendy z několika různých rukopisů (což dokládá také podrobná analýza legendy *Fuit* ve *Svatováclavském sborníku*).¹⁰² Zároveň by ale skutečnost, že je Ludmila pojmenována jako „služebnice Kristova“ až po své smrti, mohla být dokladem původního pohledu legendistů (autora *Fuit* nebo neznámé legendy X, jejíž existence se pouze přepokládá) na osobu světice: teprve po své smrti se totiž Ludmila stala mučednicí, a tedy následovnicí Krista a vykupitelkou dědičného hříchu lidstva. *Kristiánova legenda* takto zřetelně oddělené části, v nichž by byla Ludmila jednou nazývána „služebnicí Boží“ a podruhé „služebnicí Kristovou“, neobsahuje, ale převažuje v ní označení *famula Christi*. To dokládá, že byla světice vnímána jako mučednice a Kristova následovnice již za svého života, a vypovídá to o pozdějším sepsání *Kristiánovy legendy*.

Když se Drahomíra obává, že ji Ludmila připraví o možnost vládnout, světice Drahomíru žádá, aby jí dovolila nerušeně sloužit Bohu. V obou případech je použit výraz *serviō*, ale opět zde narážíme na odlišné užití výrazů *Deo* a *Christo*. Potvrzuje se tedy, že autor starší *Fuit* volil spíše službu „Bohu“, Kristián pak „Kristu“.

3.1.5.2 Ludmilino pohanství

V této pasáži, kdy Ludmila lituje, že dříve uctívala modly, je názorně vidět Kristiánovo přejímání z legendy *Fuit*. V *Kristiánově legendě* totiž nalezneme téměř identická vyjádření jako ve starší předloze, ovšem jsou rozvíta o část, která nás zajímá: *...antea exhibuerat membra sua servire immundicie et iniquitati ad iniquitatem...*¹⁰³ Škála entit, jimž se může sloužit, se nám tedy zajímavě rozrůstá. Pozoruhodné ale je, že Kristián

¹⁰¹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 34 a 35.

¹⁰² CHALOUPECKÝ, 1939, s. 459–467.

¹⁰³ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 26 a 27: *...dříve dovovala svým údům sloužiti nečistotě a nepravosti pro nepravost...*

měl potřebu negativní význam pohanství umocnit výrazem *ad iniquitatem*, který však Josef Truhlář při překladu nezohlednil.¹⁰⁴

Podruhé v tomto tématu se výraz *serviō* vyskytuje, když legendista líčí, jak se Ludmila poučila ze své chyby a nyní věrně slouží spravedlnosti: *...demum exhibebat eadem servire iusticie in sanctificationem...*¹⁰⁵ Je tedy zřejmé, že Kristián neměl potřebu odlišovat službu negativní a pozitivní entitě volbou rozdílných výrazů – postačilo mu zdůraznění kladné a záporné stránky pomocí vhodných doplnění. Předložka *in* nemá význam „a“, proto se opět přikláníme k překladu Jaroslava Ludvíkovského: *...nyní je přiváděla k službě spravedlnosti pro posvěcení...*¹⁰⁶ (starší překlad zní: *...nyní měla je ke službě spravedlnosti a svatosti...*).¹⁰⁷

3.1.5.3 Ludmiliny ctnosti

Kristián je v líčení Ludmiliných ctností výmluvnější a rozšiřuje je o péči o sluhy Boží: *...in obsequiis servorum Dei succincta tantum, ut quibus diurne lucis solacium minime adimplere valeret, noctis in latibulo domesticorum per manus solacia allegare desudaret...*¹⁰⁸ Je zřejmé, že Kristián zde užitím rozdílných výrazů záměrně odlišil postavení a význam služebníků. Z výrazu *servi Dei* vyčteme, že se jedná o prosté služebníky Boží, např. mnichy, kněze apod. Kdežto termín *domestici* značí, že služebníci byli Ludmile blízcí a denně jí prokazovali svou věrnost (výraz napovídá, že tito sluhové téměř „patřili do rodiny“). Proto v tomto případě vylučujeme možnost, že by autor užil pojem *domestici* pouze jako synonymum k jinému označení sluhy. Přestože české překlady poněkud stírají významné odlišení těchto dvou termínů, vítáme, že v nich bylo užito spojení „svých služebnicích“, neboť přivlastňovací zájmeno, které v latinském originále nenajdeme, supluje vyjádření blízkého vztahu ke kněžně.

¹⁰⁴ FRB I, 1873, s. 205: *...před tím údům svým dávala sloužiti nečistotě a nepravosti...*

¹⁰⁵ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 26.

¹⁰⁶ Tamtéž, 1978, s. 27. Jistě bychom zde mohli uvažovat také o užití genitivní vazby: *spravedlnosti posvěcení*.

¹⁰⁷ FRB I, 1873, s. 205.

¹⁰⁸ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 28 a 29: *...v péči o sluhy boží tak pohotová, že těm, kterým nestačila poskytnouti pomoci za denního světla, horlivě ji posílala v temnotách noci po svých služebnicích...*

3.1.5.4 Kněz Pavel

V předtuše své budoucí smrti si k sobě Ludmila povolá jednoho zbožného kněze Pavla a vybídne ho, aby sloužil slavnou mši svatou – *sacra missarum sollempnia celebraret*. To se píše ve *Fuit*. Naproti tomu Kristián se sice zmiňuje, že Ludmila očekávala svou palmu mučednictví, ale předzvěst kněžniny smrti připisuje ke ctnostem jejího vnuka. Václav ve svém vidění, jímž se budeme podrobněji zabývat níže, spatřil *dům nějakého kněze Pavla, jenž setrvávaje věrně po boku často jmenované Ludmily blahoslavené paměti velmi oddaně jí sloužil...*¹⁰⁹ V překladu sice nalezneme „velmi oddaně jí sloužil“, ale originál obsahuje vyjádření *devotissime obsecundabatur*.¹¹⁰ Latinsko-český slovník vymezuje termín *ob-secundō* jako *podporovati, býti přízniv, přispívati*.¹¹¹ Kněz Pavel tedy Ludmile projevoval svou oddanost a přízeň. S tímto překladatelským oříškem si zajímavě poradil také Josef Truhlář, který jej vyložil jako *nejzbožněji opětované přátelské přilnutí*.¹¹² Narazili jsme zde ale na nesrovnalost, která Kristiána usvědčuje z přejímání ze staršího pramene. Autor *Fuit* se totiž nezmiňuje o tom, že Pavel byl v blízkém vztahu s Ludmilou – kněz byl pouze povolán, aby sloužil mši. Jejich přátelský vztah rozvádí až Kristián, a my se proto domníváme, že legendista využil toho, že bylo v předloze uvedeno knězovo jméno, aby mohl dát služebníkově jasný obrys.

O pár řádků dál se ale v *Kristiánově legendě* píše, že i Ludmila předvíдалa budoucnost, a povolala proto k sobě řečeného kněze Pavla, aby sloužil mši svatou – *sacra missarum sollempnia modulari*¹¹³ (*sollemne* znamená *slavnost, bohoslužba*).¹¹⁴ Pasáž je téměř identická s líčením ve *Fuit*, proto je zřejmé, že ji Kristián převzal. Ale aby svůj výklad obohatil o další z Václavových ctností a aby čtenáře seznámil s Ludmiliným důvěrným přítelem Pavlem,¹¹⁵ doplnil starší pramen o světcovu předtuchu, již vložil před kněžninu předzvěst smrti.

¹⁰⁹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 33.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 32.

¹¹¹ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹¹² *FRB I*, 1873, s. 206.

¹¹³ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 34.

¹¹⁴ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹¹⁵ Dušan Třeštík označuje kněze Pavla za „archipresbytera“. In: TŘEŠTÍK, Dušan. *Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530-935)*. Praha: NLN, 1997, s. 10.

3.1.5.5 Václavovo vidění

Své vidění o Ludmilině umučení vypráví Václav svým drahým přátelům a dvořanům – *dulces amici vosque familiares clientuli*.¹¹⁶ Je však otázkou, zdali se jedná o „dvořany“, jak píše Ludvíkovský, nebo podle Josefa Truhláře o „důvěrné sluhy“. Protože mezi oběma překlady spatřujeme značný významový rozdíl, pokusíme se najít rozřešení v latinsko-českém slovníku, který ale bohužel konkrétní sousloví *familiares clientuli* ve výkladu nenabízí. *Familiāris* je definováno jako: *náležející domácnosti, rodině (v nejširším smyslu, zejména o čeledi (!) a majetku), domácí, rodinný, soukromý; (důvěrně) známý, obvyklý, obyčejný; přátelský, oblíbený; subst. mask. přítel, důvěrník, známý, druh, společník*.¹¹⁷ Slovníkový výklad svědčí podle našeho názoru spíše pro „důvěrné sluhy“, kteří jsou s knížetem v blízkém kontaktu stejně jako jeho drazí přátelé. Dvořané byli samozřejmě také součástí panovníkova dvora – byla to *skupina předních „Čechů“ svázaných s družinou a dvorem, lidé, kteří zastávali dvorské a hradské úřady, stáli „okolo trůnu“, mívali rozhodný hlas při volbách knížat a začali hromadit pozemkové majetky*.¹¹⁸ To ale ještě neznamená, že byli důvěrní natolik, aby jim Václav vyprávěl o svých předtuchách. Je zřejmé, že se Jaroslav Ludvíkovský snažil blízký vztah dvořanů ke knížeti vyjádřit pomocí přivlastňovacího zájmena „moji“, ale tentokrát musíme dát za pravdu Josefu Truhlářovi.

V této pasáži se dále nachází termín *minister*, když Václav předvídá, že jeho matka zosnuje spiknutí *cum aliquot ministris*.¹¹⁹ Ludvíkovský spojení překládá jako *s nějakými pomocníky*, Truhlář pak *s nějakými pomahači*. Jak vyplývá z definice, kterou jsme uvedli v kapitole 2.1, oba dva výklady jsou možné.

Tematický úsek Václavovy předzvěsti smrti jeho babičky převzal Kristián z *Gumpoldovy legendy*, neboť se v tomto starším díle objevuje identické líčení, a tedy i totožné pojmy. Tato část je v Gumpoldovi jedinou zmínkou o kněžně Ludmile. Oproti *Kristiánově legendě* se zde ale navíc dvakrát vyskytuje tvar *familiarium*: nejprve na místě, kdy o předtuše, kterou Václav vyjevoval *svým důvěrníkům*,¹²⁰ hovoří legendista (Václavova citace, v níž se vyskytuje spojení *familiares clientuli*, je uvedena v následující kapitole *Gumpoldovy legendy*). Podruhé nalezneme termín *familia*, když se *závistiví*

¹¹⁶ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 32 a 33: ...drazí přátelé i vy, dvořané moji...

¹¹⁷ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹¹⁸ ŽEMLIČKA, 2007, s. 200.

¹¹⁹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 34.

¹²⁰ KRÁLÍK, 1969, s. 43.

*příbuzní... prostřednictvím dvořanů... pokoušeli (Václava) odvrátit... od dosažení věcí nebeských.*¹²¹ Na tomto místě je výraz *familiarium* v obou překladech vyložen jako „dvořané“. Gumpoldovo vyjádření je velice složité, ale my jej chápeme tak, že se závistiví příbuzní pokoušeli negativně působit na Václavovu čeleď, na blízký okruh jeho služebníků, kteří měli více příležitostí světce ovlivnit. Výraz zde proto jistě nemůžeme chápat v negativním významu. Překlady zajisté nejsou scestné, ovšem je třeba upozornit na jejich nejednotnost, neboť jako „dvořané“ už bylo přeloženo i spojení *familiares clientuli*, jak jsme uvedli výše. Je ale zřejmé, že oba výskyty tvarů *familiarium* v tomto tematickém celku označují tytéž osoby – Václavovy blízké služebníky, důvěrníky, dvořany, a proto by podle našeho názoru bylo vhodné zvolit jednotný překlad (mezi *důvěrníky* a *dvořany* totiž spatřujeme značný rozdíl – viz výše).

Na závěr kapitoly ještě upozorníme na drobnou nepřesnost v překladu *Gumpoldovy legendy*, kdy je ve *FRB I* spojení *pro Dei fidelibus* vyloženo jako (*tíží vroucí pečlivosti*) *o služebníky Boží*.¹²² Vhodnější je ale překlad *o věrné Boží*, neboť výraz „služebník“ není v latinském originále uveden.

3.1.5.6 Rozptýlení Ludmiliných služebníků

Vyprávění o rozptýlení Ludmiliných služebníků po její smrti je v obou legendách téměř identické a od tohoto tématu se také naprosto shoduje užití pojmosloví podřízených osob (a to i svými tvary). Pro názornost uvádíme část textu obou děl (v *Krisitánově legendě* jsou podtržena slova nevyskytující se ve *Fuit*):

*Fuit: Clerus eius universus cunctique vernaculi utriusque sexus, pastore perempto, in diversa dispersi latibula, vitam presentem studuerunt conservare.*¹²³

*Kristián: Clerus vero eius universus cunctus universique vernaculi utriusque sexus pastore perempto, in diversa sparsi diversis in latibulis latitantes, vitam presentem sibimet conservare.*¹²⁴

¹²¹ KRÁLÍK, 1969, s. 44.

¹²² *FRB I*, 1873, s. 154.

¹²³ CHALOUPECKÝ, 1939, s. 475. Překlad in: CHALOUPECKÝ, Václav, ed., LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav, ed. a RYBA, Bohumil, ed. *Na úsvitu křesťanství: Z naší literární tvorby doby románské v století IX.–XIII.* V Praze: Evropský literární klub, 1942, s. 62: *Všechno její kněžstvo a veškeré domácí služebnictvo obého pohlaví po záhubě své pastýřky rozprchlo se porůznu do úkrytů a snažilo se zachrániti svůj ohrožený život.*

Vidíme tedy, že Kristián zachoval slovosled své předlohy a pouze ji obohatil o některá vyjádření. Pojem *vernaculi* je v obou případech překládán jako „domácí služebnictvo“ a tomuto vymezení téměř odpovídá i slovníková definice. Rozdíl je pouze v tom, že lexikon vykládá heslo *verna* jako „domácí otrok“, který se narodil v pánově domě (*vernāculus* znamená „domácí, vlastní“). Mohl tedy Ludmile sloužit skutečný otrok? Pokoušel se snad autor *Fuit* volbou odlišného výrazu naznačit jeho postavení?¹²⁵ Těžko usuzovat z jednoho výrazu. Pravděpodobnější nám ale přijde možnost, že v latinsko-českém slovníku je uveden význam, jenž platil spíše pro dobu antického Řecka a Říma (v kapitole 2.1 jsme uvedli, že se slovník nezaměřuje na středověkou latinu), a proto nebudeme zpochybňovat překlady renomovaných českých filologů. Tento specifický pojem však může naznačovat, že sluhové, kteří Ludmile prokazovali svou věrnost, se narodili v jejím „domě“ a byli jí velmi blízcí (termín *vernaculi* by tedy snad bylo možné vnímat jako synonymum k sousloví *familiares clientuli*).

3.1.5.7 Vláša Drahomíry

Po Ludmilině smrti se Drahomíra zmocnila veškerého tchynina majetku a začala vládnout spolu s vrahy. Je a jejich rody i s čeledí (*ac familiam*) navíc obohatila množstvím zlata a stříbra. Zde je zřejmé, že vrahové byli vyššího postavení, neboť pod sebou měli ještě čeled'. Dokazuje to také fakt, že jsou Tunna s Gommonem označováni nejen jako násilníci (*tyranni*), synové nepravosti (*filii iniquitatis*), bezbožníci (*impii*), synové Beliálovi (*filii Belial*) atd., ale také jako velmoži (*proceres*). Bude zajímavé sledovat, zdali byl výraz *familia* užit i na jiných místech legendy v relativně záporném významu.

3.1.5.8 Bazilika nad Ludmiliným hrobem

Nad Ludmiliným hrobem se začnou dít zázraky, proto Drahomíra pošle své služebníky (*apparitores*) na Tetín, aby tchynin dům přestavěli na baziliku¹²⁶ a zasvětili ji archandělu Michaelovi (aby zázraky už nebyly přičítány zásluhám mučednice). Jako

¹²⁴ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 38 a 39: *Ale veškeré její kněžstvo a všichni domácí služebníci obého pohlaví porůznu se rozptýlivše, když zabít byl pastýř, v rozličných skrýších se skrývali a tak si pozemský život zachovali.*

¹²⁵ O Kristiánově motivaci pro volbu výrazu zde nemůže být řeč, neboť je zřejmé, že text převzal.

¹²⁶ Pravděpodobně se jednalo spíše o stavbu baziliky *nad Ludmiliným hrobem*, nikoli o přestavbu jejího domu. In: SOMMER, Petr. *Začátky křesťanství v Čechách: kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*. Praha: Garamond, 2001.

apparitores zde již nejsou označeni Tunna a Gommon, neboť řízením *Prozřetelnosti boží* žádný z jejich vrahů nezůstal na živu.¹²⁷ V úvodním vymezení pojmů jsme podali tuto definici termínu *apparitor*: (veřejný) sluha, zřízenec (písař, liktor,¹²⁸ hlasatel); ve vojsku *pobočník*.¹²⁹ Na základě vymezení můžeme usuzovat, že se zřejmě jednalo o nějaké vyšší sluhy, o kvalifikované muže, kteří stavařství rozuměli, neboť Drahomíra je poslala, aby přestavěli dům na baziliku (popř. postavili baziliku nad hrobem). Jim pak mohli být poddáni „dělníci“, možná skuteční otroci, vykonávající fyzickou práci. Všimněme si tedy, že k Drahomíře jsou přisuzováni pouze služebníci s vyšším postavením, kdežto Ludmila by svou péčí věnovala i tomu nejposlednějšímu chudákovi. Legendista se tím mohl pokoušet vyjádřit, že Drahomíra by se s jen tak ledajakou chátrou nezahazovala a na svůj dvůr vpustila jen vybrané velmože. Termín *apparitor* zde tedy nemusí mít negativní význam, ale určitě označuje sluhu vysokého postavení.

3.1.5.9 Vyhnání Drahomíry a přenesení Ludmilina těla

V *Kristiánově legendě* se Václav rozhodne vyhnat svou matku i s jejími přívrženci ze země, protože právě ona je příčinou veškeré zloby.¹³⁰ Jakmile ale bude vše zařízeno, *co by se zdálo sloužiti míru v knížectví*,¹³¹ povolá matku zase zpět. Truhlářův překlad zde považujeme za zdařilejší a především srozumitelnější, neboť zde nepoužil slovo „sloužit“: *...až by vše bylo uspořádáno, co k míru země náleží...*¹³²

Poslední termín týkající se služby v tematice Ludmilina života nalezneme v části *Recordatus*, jež je ve *Fuit* zachována pouze v rukopise pražské univerzitní knihovny. Při

¹²⁷ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 41.

¹²⁸ Ve starověkém Římě byl liktor *jeden z veřejných služebníků vysokých úředníků krácející před hodnostáři (konzuly, diktátory) se svazkem prutů a sekerou jakožto znakem moci*. In: ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY. *Internetová jazyková příručka* [online] – ASCS. Praha, ©2008–2016 [cit. 13. 6. 2016].

¹²⁹ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹³⁰ Ve *Fuit* nejsou Drahomířini služebníci vyhnání, nýbrž prchnou před hněvem své paní. Jejich potomci jsou však Václavovou matkou do jednoho zahubeni. Kristián se zřejmě rozhodl tuto část vynechat, aby zmírnil krutost legendy a aby mohl Václavovi připsat další bohulibý skutek. Motiv vyhnání Drahomíry nalezneme i ve Vostokovově a Minejní redakci *První slovanské legendy o sv. Václavu*. In: BLÁHOVÁ, Emilie a KONZAL, Václav. *Staroslověnské legendy českého původu: nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů*. Praha: Vyšehrad, 1976, s. 70 a 117.

¹³¹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 46 a 47: *...que ad pacem regni pertinere cernebantur...*

¹³² *FRB I*, 1873, s. 210.

vyzdvižení tělesných ostatků je přítomen kněz Pavel, o němž autor *Fuit* píše: ...*quidam presbiter Paulus..., qui semper illi, dum in terris deguit, obsecundatus est...*¹³³ Kristián však jeho vztah k Ludmile opět rozvádí: ...*unus ex eis, Paulus presbiter, ... qui semper illi, dum in terris deguit, in amicitia iunctus semperque in omni servicio obsecundatus est...*¹³⁴ Předně bychom chtěli upozornit na to, že se Kristián zmiňuje o „přátelství“ Ludmily a Pavla, přestože ve starší legendě mezi sebou tento vztah nemají. My se proto na základě předchozí analýzy pojmosloví týkajícího se kněžovy osoby domníváme, že nejmladší z legendistů vytvořil mezi kněžnou a Pavlem přátelství, aby znásobil kněžovy (archipresbyterovy) zásluhy. Tím mu totiž napomohl k nabytí vyššího významu v očích věřících, pro něž byla legenda určena. Ve *Fuit* je výraz *obsecundo* vyložen jako „věrně sloužit“, ovšem ve spojení *in omni servicio obsecundatus* už je pojem přeložen jako „podporovat“. To dokazuje, že by termín měl být vykládán spíše jako „podporovat, projevovat přízeň“ (viz výše). Pojem *servitium* je zde určitě nutno chápat jako službu spíše duchovního (abstraktního) rázu – nelze si totiž představovat, že by kněz pro Ludmilu vykonával nějakou fyzickou práci.

Tímto jsme z našeho pohledu vyčerpali vyprávění o svaté Ludmile, proto nyní budeme pokračovat tématy týkajícími se knížete Václava.

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Václavův nástup na knížecí stolec	*	*	<i>obsequio</i>	*
Václavovo dospění v muže	<i>servire, servire</i>	<i>servire, servire</i>	<i>servitio</i>	<i>servire, deservire</i>
Václavovy ctnosti	<i>ministrans</i>	<i>ministrans</i>	*	<i>fidelis servus</i>

Tab. 4: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část D.

¹³³ CHALOUPECKÝ, 1939, s. 479. Překlad in: CHALOUPECKÝ, LUDVÍKOVSKÝ a RYBA, 1942, s. 64: ... *jeden kněz, jménem Pavel, který nebožce, pokud dlela na zemi, vždy věrně sloužil.*

¹³⁴ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 48 a 49: ... *jeden z nich (z poslů, kteří měli vyzvednout tělo světice) kněz Pavel, ... jenž s ní byl spjat přátelstvím, dokud na této zemi žila, a vždy ji ve všem svými službami podporoval...*

3.1.6 Václavův nástup na knížecí stolec

Všechny legendy popisují Václavovo zvolení vévodou, avšak pouze u Gumpolda se dočteme, že ...*ačkoli je povinen pečovati o obecné dobro, nezpronevěří se přece přesladké poslušnosti k Bohu...*¹³⁵ Legendista se tedy opět vyhýbá termínu *servio* a místo toho uvádí formulaci *dei tamen praedulci obsequio*.¹³⁶ Zmínku o poslušnosti Bohu nalezneme ještě v osmé kapitole *Gumpoldovy legendy*, kde se píše: ...*quia obedientiae magis quam sacrificii deum comprobare legitur obsequium...*¹³⁷ Je možné, že autor volil „poslušnost“ namísto „služby“, protože výraz považoval za významově vyšší, a proto vhodnější pro jeho způsob vyjadřování.

3.1.7 Václavovo dospění v muže

Jakmile Václav vyrostl z jinošských let, odmítne poslušnost své matce a velmožům, kteří mu zakazovali sloužit Bohu. Pasáž se s obměnami vyskytuje ve všech zkoumaných legendách, zajímavé je ale sledovat její umístění: v *Crescente* se nachází za Václavovým pečením oplatek, v Gumpoldovi taktéž (dokonce až ve třinácté kapitole), ale v *Kristiánově legendě* ji nalezneme před pečením oplatek, a to už v páté kapitole. V *Crescente* a v *Kristiánovi* jsou si tato vyprávění velmi podobná, ačkoli v mladším díle je Václavova promluva obsírnější. Gumpold Václavovým spíláním nevěrcům zaplnil téměř celou jednu obsáhlou kapitolu.

Všichni legendisté užili pro Václavovo vyjádření, že chce sloužit Bohu (Kristu, Stvořiteli), výraz *servio* (Gumpold substantivum *servitium*). Již z toho je zřejmé, že každý výraz *servio* nelze ztotožňovat s otrockou službou, a tím pádem není důvod ztotožňovat ani každý výraz *servus* s „otrokem“ (jak jsme uvedli v teoretické části práce). Nemůžeme zde uvažovat ani o otroctví v přeneseném významu, neboť je naprosto zřejmé, že Václav slouží Bohu dobrovolně, neotročí mu.

3.1.8 Václavovy ctnosti

Všechny ze zkoumaných legend obsahují oddíl s výčtem Václavových ctností, tzv. *loci communes*: např. že dal pozutínat všechny šibenice a zbourat vězení. Ve všech dílech se rovněž dočteme, že Václav přijímal kněze a kleriky jako své nejbližší příbuzné, ovšem

¹³⁵ KRÁLÍK, 1969, s. 39.

¹³⁶ *FRB I*, 1873, s. 148.

¹³⁷ Tamtéž, s. 152: ...*bohu milejší jest konání poslušnosti, nežli konání obětí...*

pouze v *Crescente* se píše, že jim *uctivě posluhoval – honorabiliter ministrans*.¹³⁸ Slovo *servio* jsme zatím nacházeli pouze ve významu abstraktní, duchovní služby, ale *ministro* zde vnímáme jako fyzickou službu, pomáhání kněžím. Zdali je naše hypotéza pravdivá, však ukáže až analýza dalších částí legend.

Ve výčtu Václavových ctností výraz *ministro* nalezneme ještě jednou, a to když poskytuje žíznícím nápoj – *sitentibusque potum ministrans*.¹³⁹ Tím se náš výše uvedený závěr prozatím potvrzuje, neboť se zde opět jedná o fyzickou výpomoc.¹⁴⁰

V *Kristiánově legendě* se nachází spojení *fidelis servus*, když legendista líčí Václavovu oddanost Kristu: *...quantosve manipulos Christi in horreo ipsius fidelis servus aggregaverit*.¹⁴¹ *Servus* zde má opět význam duchovní služby (kníže je sluha Boží), neboť „shromažďování snopů do Kristovy stodoly“ je obrazné vyjádření pro šíření křesťanství (jak jsme uvedli výše).

Na závěr kapitoly bychom chtěli podotknout, že zmínka o Václavovu „boření šibeníc“ se v *Kristiánově legendě* vyskytuje dvakrát, přičemž poprvé je tato část převzata z *Crescente*.¹⁴² Je snad tedy možné, že by legendista své vyjádření neúmyslně zopakoval při přejímání textu ze dvou odlišných pramenů?

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Václav peče oplatky a vyrábí víno	<i>cliente, ministro</i>	<i>cliente, ministro</i>	<i>puerum cubicularem, clientulo, puerulo, nimiae fidelatis, clientulo, servulorum officia, servuli</i>	<i>officiis, cliente</i>

Tab. 5: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část E.

¹³⁸ *FRB I*, 1873, s. 184.

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ Je samozřejmé, že se jedná o klasický *topos*, a nelze se tedy domnívat, že by Václav skutečně napájel žíznivé. My se však snažíme zjistit legendistovu motivaci pro volbu termínů, a proto je nutné představovat si děj legendy jako skutečný.

¹⁴¹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 54 a 55: *...a kolik snopů do stodoly Kristovy jako věrný sluha nashromáždil*.

¹⁴² Tamtéž, s. 57 a 59.

3.1.9 Václav peče oplatky a vyrábí víno

Tato část legendy je z našeho hlediska velice zajímavá. V latinských originálech i v českých překladech zde totiž nalezneme velké množství termínů označujících podřízené osoby. Nejvýřečnější je samozřejmě legendista Gumpold, který se před popisem Václavova pečení obětího chleba (hostí) zmiňuje ještě o tom, jak světec trýznil své tělo, když bos přecházel hory a mířil od jednoho kostela k druhému. Tuto pouť vykonával se svým *puero cubiculario* nebo také *cliente*.¹⁴³ Je zřejmé, že se jedná o tutéž osobu, proto předpokládáme, že Gumpold vnímal tato dvě označení jako synonyma. *Puerum cubicularem tacitus excitat* přeložil František J. Zoubek jako *pacholík komorního v tichosti budil*,¹⁴⁴ kdežto Zdeněk Kristen jako *potichu budil mladičkého komorníka*.¹⁴⁵ Překlady se tedy zásadně neliší, neboť pacholík je mladý hoch, klučina. Jejich rozdílnost (ačkoli je minimální) je dána spíše dobovou slovní zásobou překladatele. Výraz *cliens* je v legendách vykládán jako „panoš“ (Kristen) nebo shodně s předchozím termínem jako „pacholík“ (Zoubek). Mladší z překladatelů zvolil odlišný výraz a rozhodně neudělal chybu, neboť „panoš“ je definován jako *mladý šlechtic přidělený k osobní službě svému pánovi*.¹⁴⁶ Obě označení Václavova služebníka tedy vyjadřují, že se jednalo o chlapce (kdo jiný mohl být světcovi denně na blízku než tato neposkvrněná duše?), jenž nebyl pouze služebníkem, ale také přítelem. Z osob, jež Václavovi sloužily, byl tento komorník podle našeho názoru vévodovi nejbližší a poskytoval mu veškerou osobní péči.

Pečení oplatek nalezneme ve všech zkoumaných legendách, ne však ve shodném znění. Zastavíme se proto nejprve nad odlišnými formulacemi. V *Crescente* se píše: *...similiterque sumens idriam cum uno cliente intempestae noctis pergebat ad aquam, quam hauriens sic dixit: in nomine patris, et filii, et spiritus sancti, quamque domum afferens, ex ea cum praedicta oblatas coquebat. Simili modo nocturno silentio properabat in vineam suam cum ministro fideli...*¹⁴⁷ Kdežto Kristián události popisuje následovně:

¹⁴³ FRB I, 1873, s. 152.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 152.

¹⁴⁵ KRÁLÍK, 1969, s. 42.

¹⁴⁶ Ve starověkém Římě byl liktor *jeden z veřejných služebníků vysokých úředníků kráčeující před hodnostáři (konzuly, diktátory) se svazkem prutů a sekerou jakožto znakem moci*. In: ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY. *Internetová jazyková příručka* [online] – SSČ. Praha, ©2008–2016 [cit. 13. 6. 2016].

¹⁴⁷ FRB I, 1873, s. 184: *...a podobně přibrav jediného sluhu za bouřlivé noci s vědrem k vodě chodil, kterouž nabíraje mluvil: „ve jmenu otce i syna i ducha svatého“; z vody této domů přinášené a ze zmíněné mouky pekl oplatky. Podobně spěchával za ticha nočního do vinice své s věrným sluhou...*

*In officiis vero divinis tam assiduus inerat, ut cottidie oblacionem suam, manibus suis confectam, Domino exhiberet. Nam in messis tempore, intempeste noctis silencio, agrum petens proprium adibat cum sibi fidelissimo cliente, de quo postmodum precipuum et ad declarandum utriusque meritum insigne exarabitur prodigium...*¹⁴⁸ Ve starší legendě se tedy dočteme, že Václav pšenici požínal sám a teprve pro vodu chodil se svým sluhou. V *Kristiánově legendě* je však panoš přítomen celému procesu výroby oplatek a vína (přesto ale veškerou hrubou práci vykonává sám kníže). V obou dílech je sluha označen jako *cliens*, což Josef Truhlář v *Crescente* i v *Kristiánovi* překládá jako „sluha“ (vykládá tak i pojem *minister*), Bohumil Ryba jako „panoš“ a Jaroslav Ludvíkovský v *Kristiánově legendě* jako „druh“. Josefu Truhlářovi tedy zřejmě příliš nezáleželo na významovém odlišení pojmů – nejspíše je chápal jako synonymní. Bohumil Ryba výrazem „panoš“ vystihl podstatu vztahu mezi sluhou a knížetem stejně jako překladatelé Kristen a Zoubek v *Gumpoldově legendě*. Ještě bližší vztah k Václavovi však panošovi přisoudil Jaroslav Ludvíkovský, neboť jej nazval „druhem“, věrným přítelem a společníkem.

Problém v naší dříve vyslovené teorii však představuje termín *minister*, jež autor *Crescente* užil jako synonymum ke *cliens*. Vyskytuje se sice na místě, kde Václav se svým věrným sluhou vykonávají hrubou práci, ale je jím označena osoba světci velice blízká. Je tedy možné, že se chápání pojmu v průběhu času poněkud změnilo. Bohumil Ryba zůstal věrný rozdílnosti užitých výrazů v latinském originále *Crescente* (byť byla autorem legendy zřejmě chápána jako synonyma) a *minister* přeložil jako „služebník“.

„Službami božími“ (*officium*) je v *Kristiánově legendě* míněna právě výroba oplatek a vína. Množství způsobů, jimiž Václav sloužil Bohu, se tedy rozrůstá stejně jako množství pojmů užitých pro službu.

V kapitole Václavova pečení oplatek a vyrábění vína nám schází už jen analyzovat zbylou terminologii v *Gumpoldově legendě*: i zde Václav nejprve sám vyrábí mouku a teprve k nabírání vody si přizývá sluhu. Kristián tedy zřejmě celou formulaci pozměnil, přestože měl před sebou obě předlohy: *Crescente* i Gumpolda. Posledně jmenovaný legendista téma opět výrazně rozšířil o množství detailů (komůrka, do níž se Václav vracel s *chvalitebným lupem*, se nachází v *odlehlem křídle paláce*, víno je nalito do *dvojuchého*

¹⁴⁸ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 58 a 59: *Služeb božích se pak s takovou horlivostí účastnil, že každodenně obětní chléb vlastníma rukama zhotovený Pánu opatroval. Neboť v čas žní chodíval za ticha hluboké noci na pole své se svým nejměnějším druhem...*

džbánu, oplatky jsou pečeny z *nekvašeného* těsta atd.),¹⁴⁹ což mělo v posluchačích jistě vzbudit dojem autentičnosti vyprávění. Vodou Václav navažuje v přítomnosti „chlapce“ (Kristen), „pacholíka“ (Zoubek) – ve tvaru *puerulo*. *Puerulus* je zdobnělinou k *puer* a znamená *hošík, chlapeček*.¹⁵⁰ Zde bychom rozhodně nesoudili, že se Gumpold pokoušel naznačit sluhův velmi nízký věk – spíše jen hledal atraktivnější synonymum. Opět ale musíme upozornit na překladatelskou nejednotnost, a to u jednoho autora: František J. Zoubek totiž výrazy *cliens* a *puerulus* shodně vykládá jako „pacholík“ (a dokonce i *puerum cubicularem* jako „komorního pacholíka“). Oba autoři překladů ve *FRB I* (Truhlář a Zoubek) tedy námi zkoumané termíny většinou chápou jako synonymní a nesnaží se jejich odlišnost v latinském originále vyjádřit rozdílnými českými ekvivalenty.

Dále se píše: ...*clanculum accito nimiae fidelatis iam dicto sequaci, vinearum septa noctu transiliens*...¹⁵¹ Oba dva překladatelé vykládají spojení *nimiae fidelatis* jako „služebníka nadmíru věrného“, ovšem výraz „služebník“ se v originále doslova nevyskytuje. Samozřejmě sousloví má význam, který tito autoři uvádějí, my se však domníváme, že jde o specifický způsob legendistova vyjádření a že se jedná o substantivizované adjektivum (jako ve školských příkladech: *raněný* sténal, *hajný* Robátko atd.). My bychom tedy spojení vyložili jako (ten) *nadmíru věrný*. Navíc jsme se o tomto Gumpoldovu způsobu vyjadřování již zmiňovali v kapitole 3.1.5.5 (Václavovo vidění). Chápeme ale, že si překladatelé přidali slovo „služebník“, aby zvýšili srozumitelnost textu.

Když Václav nalévá víno do již zmíněného *dvouuchého* džbánu, je u toho přítomen pouze „panoš“ (Kristen), „pacholík“ (Zoubek) – v originále *cliens*. V tomto případě jsou oba překladatelé věrní svým předchozím výkladům pojmu *cliens*.

Poslední úsek tohoto tématu je v *Gumpoldově legendě* unikátní, neboť legendista shrnuje Václavovo počínání patetickými výroky: *O laudabilis obedientie sectatorem devotissimum! O principis miram humilitatem, servulorum officia divini amoris instinctu subire non pudentem!*¹⁵² Pro porovnání uvedeme ještě další část tématu, v němž se

¹⁴⁹ KRÁLÍK, 1969, s. 42.

¹⁵⁰ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹⁵¹ *FRB I*, 1873, s. 152 a 153: ...*zavolav po taji služebníka nad míru věrného, již řečeného, času nočního přiskočil ohrazení vinice*...

¹⁵² Tamtéž, s. 153: *O nejsvětější následovnice chvalitebné poslušnosti! O divná knížete pokoro, která jsi se nestyděla hnutím lásky k bohu práce služebníků podstoupiti!*

vyskytuje „služba“: ...*instar servuli agrestis labore...*¹⁵³ V obou úryvcích vyjadřuje Gumpold prakticky totéž: Václav se nestyděl vykonávat práci, jež přísluší obyčejným sluhům (opět se jedná o klasický *topos*). Není zde tedy pochyb o tom, že se jednalo o hrubou práci, fyzickou službu, nikoli duchovní, jak tomu bylo v předchozích případech. Další problém také nastává v překladu, neboť Zdeněk Kristen druhý výskyt termínu *servus* v této části vykládá jako „otrok“ (...*nýbrž i hrubou prací po způsobu venkovského otroka...*).¹⁵⁴ Domníváme se, že Kristena k překladu svedl výraz *ager*, jež je možno definovat také jako „venkov“, a spojení „venkovský sluha“ mu možná nedávalo smysl. Každopádně ale jeho překlad jistě není chybný, neboť se jedná o přirovnání, a nelze zde tedy uvažovat o skutečných otrocích. Zdeněk Kristen tímto vyjádřením pouze umocnil namáhavost práce, kterou Václav dobrovolně vykonával. My bychom se však termínu „otrok“ vyvarovali, protože pokud v prvním výskytu překladatelé volí ekvivalent „služebník“, nemůže mít ani druhý výskyt pojmu *servus* význam „otrok“.

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Příchod kněží ze země Bavorské a Švábské	<i>mancipia</i>	<i>mancipia</i>	X	<i>famuli Dei, mancipiaque, serviens</i>
Boleslav strojí vraždu	*	*	<i>ministorum, ministris</i>	<i>famulum Christi</i>
Varování sluhy při hostině	<i>quidam homo</i>	<i>quidam homo</i>	<i>clientuli</i>	<i>amicorum</i>

Tab. 6: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část F.

3.1.10 Příchod kněží ze země Bavorské a Švábské

Jediné místo, kde se v legendách vyskytuje pojem *mancipium* značící (možná) skutečné otroky, je příchod kněží ze země Bavorské a Švábské, které Václav štědře obdaroval. Pochybnosti o opravdových otrockých poměrech jsou zde ale více než na místě, neboť ani přední čeští filologové se na výkladu neshodnou. V *Crescente* nalezneme tuto formulaci: *Quibus omnibus habunde aurum, et argentum, crusiones et **mancipia**, atque*

¹⁵³ FRB I, 1873, s. 153: ...*než i hrubou prací jako prostý sluha vykonával...*

¹⁵⁴ KRÁLÍK, 1969, s. 43.

*vestimenta hilariter, prout unicuique opus erat, praestabat.*¹⁵⁵ A Josef Truhlář ji překládá následujícím způsobem: *Těmto všem uděloval štědře zlata a stříbra, krzen*¹⁵⁶ *a majetku, ba i rád šatstva, jak kdo potřeboval.*¹⁵⁷ Bohumil Ryba však výraz *mancipium* vykládá jako „služebnictvo“. Abychom zvýšili míru pochybností o tomto „zapeklitém“ termínu, uvedeme ještě citaci z *Kristiánovy legendy*: *...tribuens habunde auri vel argenti copiam, crusinas **mancipiaque** vel vestimenta hilariter largiens, cunctisque prout opus erat, serviens...*¹⁵⁸ Jaroslav Ludvíkovský zde pojem *mancipium* definuje jako „otroci“, kdežto Josef Truhlář jako „vzácné věci“. Tzn. co překlad, to jiný význam pojmu (a to dokonce u jednoho překladatele). Žádné dva výklady termínu *mancipium* se tedy neshodují, takže jak bychom mohli tvrdit, že se jedná o skutečné otroky, když si to myslí pouze jeden ze tří filologů?

Rozdílné názory na význam pojmu *mancipium* pramení již z jeho definice, kterou jsme uvedli v kapitole 2.1: *konkrétní předmět formální koupí nabytý, zvl. otroci a dobytek.*¹⁵⁹ Už zde je totiž patrné, že se o otroky vůbec jednat nemuselo (a to hovoříme o slovníku zpracovávajícím především klasickou latinu, nikoli středověkou). Když porovnáme uvedené překlady, připadá nám, že všichni filologové naznačují, že se mohlo jednat o otroky, ale tomuto pojmu se raději vyhýbají. Otroci totiž byli považováni za „majetek“ a podle toho se s nimi zacházelo. Byli to „služebníci“, kteří po určitou dobu mohli být nedostatkovým zbožím („vzácné věci“). Nechceme však podléhat svému přání, které je otcem myšlenky, a proto nabízíme jinou úvahu: povšimněme si, že darované věci jsou seřazeny sestupně podle své hodnoty, kdy nejcennější je zlato a nejmenší význam má prosté oblečení (šatstvo, roucha), přičemž termín *mancipium* leží mezi *crusinas* a *vestimenta*, tedy krzny a rouchy. Pokud by platila teorie o sestupném významu uvedených pojmů, stačilo by zjistit, co bylo v raném středověku cennější než oblečení a méně hodnotné než kožešinové pláště.

Bylo by možné termín *mancipium* porovnat ještě s jeho dalším výskytem v *Kristiánově legendě*, a to v kapitole o Cyrilu a Metoději (viz výše), kde má význam

¹⁵⁵ *FRB I*, 1873, s. 185.

¹⁵⁶ Krzno je kožešinový plášť bez rukávů, spínaný na pravém rameni. In: KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. Praha: SPN, 1987.

¹⁵⁷ *FRB I*, 1873, s. 185.

¹⁵⁸ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 60 a 61: *...hojně zlata a stříbra mezi ně rozdávaje, krzny, otroky a rouchy ochotně je obdarovávaje a všem podle jejich potřeby služby prokazuje.*

¹⁵⁹ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

„otroctví“: pokud totiž Kristián v jedné části svého díla užil *mancipium* pro obrazné vyjádření pohanské poroby, mohl jej i na dalším místě použít jako pojmenování skutečných otroků. Je však nutno brát v úvahu také možnost přímého přepisu sekvencí textu z neznámých pramenů, na což upozornil již J. Novotný.¹⁶⁰

Kněží, kteří k Václavovi přišli ze země Bavorské a Švábské, jsou v *Kristiánově legendě* označeni jako *famuli Dei*, což je zajímavé, neboť takto byla dosud jmenována pouze kněžna Ludmila. Pokud by ale platila naše úvaha, již jsme podali v kapitole 3.1.5.1., zajisté kněží nemohli být nazváni jako „služebníci Kristovi“, neboť se nejednalo o mučedníky, kteří by vykupovali dědičný hřích lidstva. Je také potřeba upozornit na chybný překlad Josefa Truhláře ve *FRB I*, jenž spojení vykládá právě jako *služebníci Kristovi* (možná ale měl před sebou jinou verzi díla).

Dále se v *Kristiánově legendě* dočteme, že Václav příchozím kněžím „sloužil“ – *serviens*.¹⁶¹ Domníváme se ale, že se stejně jako v předchozích případech nejednalo o vykonávání jakékoli fyzické práce.

3.1.11 Boleslav strojí vraždu

Boleslavovy plány na úkladnou vraždu nejobširněji popisuje, jak jinak, legendista Gumpold, jenž Václavova mladšího bratra vyjevuje v nejčernějším světle. Legendista zde pro zločinné pomocníky, kteří jistě byli členy Boleslavovy družiny, užil dvakrát označení *minister*. To potvrzuje naše úvahy o tom, že termín *minister* je v legendách užíván pro služebníky, kteří zastávali veškerou fyzickou práci, neboť i zde se jedná o „vykonavače“ pánových příkazů (pomocníci zde byli Boleslavem vysláni, aby připravili hostinu). Jsou to obyčejní, zaměnitelní sluhové. Upozorníme zde také na nejednotný překlad Zdeňka Kristena, který poprvé vykládá *minister* jako „pomocník“ a podruhé jako „služebník“.¹⁶²

Kristián Boleslavovy úklady detailně nepopisuje a zaměřuje se spíše na vylíčení dalších ctností blahoslaveného světce, kterého zde označuje jako služebníka Kristova – *famulum Christi*.¹⁶³ Kristián tedy označení *famulus/famula Christi* nevyhrazuje pouze kněžně Ludmile, ale i jejímu vnukovi a kněžím z cizích zemí.

¹⁶⁰ NOVOTNÝ, Jiří, Motivy ztročování v nejstarší české literatuře. In: URBANEC, Jiří, ed. *Moje oči musely vidět...: téma a motivy násilí v české a slovenské literatuře*. V Opavě: Slezská univerzita, 2009, s. 18.

¹⁶¹ Znovu si dovolueme upozornit, že se jedná o klasický *topos*.

¹⁶² KRÁLÍK, 1969, s. 46 a 47.

¹⁶³ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 63.

3.1.12 Varování sluhy při hostině

Další téma, které stojí za pozastavení. Jak je patrné z tabulky, každý z legendistů užil pro člověka, jenž Václavovi radil, aby přešel z hostiny, odlišný termín. Nejméně určitě se vyjadřuje nejstarší zkoumaný pramen, legenda *Crescente: Tunc quidam homo inclinans se ad eius aurem dixit susurrando: fuge, domine mi, quantocius, quia hi modo volunt te occidere.*¹⁶⁴ Bohumil Ryba spojení překládá jako *kdosi*, podle nás je ale přesnější uvedený Truhlářův výklad, neboť zahrnuje i slovo *homo*. Formulace *domine mi*, by mohla naznačovat, že oním „člověkem“ byl nějaký Václavův služebník, ovšem je třeba mít na paměti, že Václav byl hlavou země, proto jej „můj pane“ mohl oslovit prakticky kdokoli. Když ale tento člověk byl přítomen na knížecí hostině, muselo se jednat o někoho z bližších Václavových nebo Boleslavových kruhů (mohlo se totiž také jednat o Boleslavova zrádce).

V *Gumpoldově legendě* už ale Václava varuje ostražitý „sluha“ („služebník“) – *cliens*, jehož promluvu však legendista kupodivu necituje. A na konci významového řetězce stojí *Kristiánova legenda*, kde už se dokonce jedná o jednoho z Václavových „přátel“, jemuž Kristián vkládá do úst tato slova: *Equum preparo en tibi occulte, quo ascenso quantocius ab hiis discedere, mi domine, tempta; imminet enim mors tibi.*¹⁶⁵ Vzhledem k tomu, že jsou pojmy takto významově odstupňovány, kdy nejstarší legenda je nejméně určitá a nejmladší nejvíce, domníváme se, že si autoři uvedené termíny sami upravili, neboť jednotlivcům, kteří měli podíl na odvíjení příběhu o svatém mučedníku, přisuzovali vyšší význam. Nejvíce je to patrné v díle Kristiánově, neboť přátelství s Ludmilou přisoudil už knězi Pavlovi (mohlo být ale dáno Pavlovou funkcí archipresbytera).

¹⁶⁴ *FRB I*, 1873, s. 186 a 187: *Tu jistý člověk nachýliv se k uchu jeho řekl šeptmo: „Uteč, pane můj, jak rychle můžeš, poněvadž tito chtějí tě zavraždit.“*

¹⁶⁵ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 66 a 67: *„Hle, připravil jsem ti potají koně, vsedni na něj, můj pane, a hled' co nejrychleji odtud odjeti. Neboť hrozí ti smrt.“*

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Hromadný křest a Boleslavovy úklady	X	X	X	<i>pueros, militibus, camerariis</i>
Vražda Václava	<i>ministrasti, ministrare</i>	<i>ministrasti, ministrare</i>	<i>ministrasti</i>	<i>ministrabit, servi Dei</i>
Smývání krve	*	*	<i>ministri</i>	*
Zavraždění Václavových přátel	*	*	<i>servicio eius familiariter</i>	<i>servorum Dei</i>

Tab. 7: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část G.

3.1.13 Hromadný křest a Boleslavovy úklady

Pouze Kristián vkládá za varování sluhy při hostině popis hromadného křtu, který se koná v sobotu velikonoční a svatodušní, a úmyslně tím zdržuje od líčení Václavova umučení. Píše se zde: *...si parvuli scrutiniarum tempore non inveniebantur, mittebat ad forum et pueros, quotquot venales manus vendentis attulerat, pro solius Dei amore sibi emebat...*¹⁶⁶ Přestože Kristián nepoužil obvyklý termín pro otroka (*servus* ani *mancipium*), jasně se zde hovoří o „prodeji“, a tak se logicky muselo jednat o mladé otroky. A ačkoliv Josef Truhlář výraz „otrok“ nepoužil (*puer* překládá jako *hoch*), stále se jedná o prodej. Je třeba také zdůraznit, že Kristián (na rozdíl od Gumpolda) na žádném jiném místě svého díla termín *puer* neuvedl, což naznačuje jeho snahu pregnantního odlišení významů. Dále je ale nutno počítat s tím, že Kristián mohl právě toto téma převzít z nám neznámého a pravděpodobně mnohem staršího pramene. Výskyt „otroků“ zde proto ještě nedokazuje, že se s nimi u nás v Kristiánově době obchodovalo. Nemohl se ale legendista touto výpovědí pokoušet zmírnit realitu, v níž Přemyslovci s otroky nejen obchodovali, ale i nelidsky zacházeli?¹⁶⁷ Vždyť Kristiánovým úkolem bylo posvěcovat vládu Přemyslovců,

¹⁶⁶ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 68 a 69: *...jestliže se v čas křestních zkoušek neobjevily žádné děti, posílal na tržiště a všechny mladé otroky, které tam prodavači na prodej přivedli, jen z lásky k Bohu si kupoval...*

¹⁶⁷ Obchod s otroky je podle našeho názoru nutno považovat za součást raně středověké kultury, proto bychom na něj měli pohlížet jako na historický fakt (stačí si uvědomit, jak velké množství otroků asi bylo třeba na budování fortifikací).

tak proč by nemohl obhajovat jejich skutky? Jasně přeci píše, že Václav kupoval mladé otroky jen z lásky k Bohu, aby mohli být pokřtěni, a nepropadli tak peklu.

Dále Kristián líčí, jak Boleslav uložil knězi kostela svatého Kosmy a Damiána, aby Václavovi zabránil vstoupit do kostela, protože by mohl být zachráněn *od svých věrných dvořanů a služebníků* (kteří byli nepochybně součástí jeho družiny) – *militibus eius fidelibus seu camerariis eius*.¹⁶⁸ S Ludvíkovského překladem si dovolíme nesouhlasit, neboť se jím stírá specifické odlišení pojmů. Vhodnější je podle našeho názoru výklad Josefa Truhláře: *od věrných svých zbrojnošů neb komorníků*,¹⁶⁹ protože dokonale vystihuje význam obou latinských termínů. Je však pozoruhodné, že zde legendista pro označení Václavových služebníků užil naprosto odlišné pojmy, než jaké se vyskytovaly v předchozích kapitolách. Důvodem může být to, že Kristián měl před sebou ještě další pramen, z něhož pasáž opsal, anebo je inovativnost tohoto úseku naopak známkou legendistovy autorské tvorby. Druhá možnost jistě není neopodstatněná, neboť si uvědomme, že hovoříme o „umělém“ prodlužování díla, o napínání posluchačů, kteří se nemohou dočkat poutavého líčení světcova zavraždění.

3.1.14 Vražda Václava

V tématu zavraždění svatého Václava se legendisté v užitém pojmosloví výjimečně shodují (odlišnost je pouze v počtu opakování termínů). *Ministro* se zde objevuje na místě, kdy kníže děkuje svému bratru za pohostění. V *Crescente* se dočteme následující: *Occurrit autem ei frater eius, ad quem dixit: heri valde ministrasti nobis, et habe multam gratiam a domino. Ille quoque erepto ense de vagina, et percutiens in sancti viri caput, respondit: et sic hodie volo ministrare*.¹⁷⁰ V mladších dvou dílech jsou promluvy obsahově podobné, ale liší se svými formulacemi, přičemž pojem *ministro* se v každé z legend vyskytuje pouze jednou, a to na odlišném místě: v *Gumpoldově legendě* jej nalezneme ve Václavově poděkování, kdežto v *Kristiánově legendě* se nachází v Boleslavově promluvě. Proto se domníváme, že legendisté obecně nepřisuzovali termínu ani pozitivní, ani negativní význam a užívali jej pro označení fyzické služby (čemuž ostatně nasvědčuje i sama definice výrazu). Je však možné, že Kristián pojmu záporný význam přisuzoval, protože jej

¹⁶⁸ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 70 a 71.

¹⁶⁹ *FRB I*, 1873, s. 218.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 187: *I potkav bratra řekl k němu: „včera velmi jsi nám posloužil; přijmi mnoho díky od pána.“ Onen ale dobyv meče z pochvy a udeřiv muže svatého do hlavy odpověděl: „a takto dnes chci ti posloužiti.“*

použil bratrovrah před udeřením světce. To mohlo být důvodem, proč se *ministro* nenachází v citaci knížete Václava. Jasnější představu o Kristiánově motivaci pro volbu termínů však přinese až závěrečná srovnávací tabulka.

Dále stojí za povšimnutí, že svatý Václav je zde opět označen jako *servus Dei*, a tak hypotéza vyřčená v kapitole pojednávající o kněžně Ludmile zde neplatí. V Kristiánově užívání spojení *servus* nebo *famulus Dei/Christi* totiž nelze vysledovat žádný řád, proto je možné, že je používal jako synonyma. Zároveň je nutno počítat také s přímým opisem pasáží ze starších pramenů (*loci communes*).

3.1.15 Smývání krve

O smývačích Václavovy krve se v obou recenzích *Crescente* a v *Kristiánově legendě* hovoří neurčitě jako o „oněch“, ale z kontextu je zřejmé, že šlo o Boleslavovy služebníky. Gumpold pro ně sice užívá označení *ministri quidam*, výslovně však neuvádí, že se jednalo o bratrovrahovy posluhovače. Každopádně platí, že termín *minister* je uveden ve významu fyzické či nižší služby (označuje tedy vykonavače rozkazů). Pro zajímavost zde jen uvedeme, že v *Gumpoldově legendě* nejprve čteme o zavraždění Václavových přátel a teprve poté o smývání krve. V ostatních legendách je tomu naopak.

3.1.16 Zavraždění Václavových přátel

O zavraždění Václavových přátel se v různých podobách hovoří ve všech legendách, pouze v Gumpoldově díle je však přisouzeno Boleslavovi (v ostatních legendách je zahubili „vrahové svatého mučedníka“). O bratrovrahovi se tedy dočteme, že *kněží a přátele, i důvěrné jeho služebníky, dokud býval živ, náhlým výrokem smrti utratil*.¹⁷¹ Tento překlad spojení *servicio eius familiariter* považujeme za vhodnější, než jaký nalezneme v *Nejstarších legendách přemyslovských Čech (všechny, kdo s ním byli důvěrněji spjati)*,¹⁷² neboť Kristenův výklad podle našeho názoru nezahrnuje tvar *servicio*.

V *Kristiánově legendě* nenalezneme zkoumanou terminologii přímo v pasáži pojednávající o utopení Václavových přátel ve Vltavě, ale až v následujících řádcích textu, kde se hovoří o pronásledování kleriků a „sluhů Božích“, které kolem sebe svatý kníže

¹⁷¹ FRB I, 1873, s. 161: *...clericos et amicos, necnon servicio eius familiariter iunctos, subita mortis sententia damnavit.*

¹⁷² KRÁLÍK, 1969, s. 49.

nashromáždil. Spojení *servus Dei* tedy legendista užívá nejen pro označení Václava, ale i jeho přívrženců, jako jsou kněží a klerici.

Terminologie podřízených osob a služby v legendách				
Téma	C: bavor. rec.	C: česká rec.	Gumpold	Kristián
Přenesení těla	*	X	*	<i>servis Dei, Dei servum, ministri, famulos, servi</i>
O Podivenovi	X	X	<i>cubicularium, servulis</i>	<i>servire, serviendum, militis, apparitoribus, servi, miles, deservivit, vernaculos, serve</i>
Další (nové) zázraky	<i>servitium, servitio</i>	X	<i>servitio, serviens</i>	<i>servis, servicio</i>

Tab. 8: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část H.

3.1.17 Přenesení těla

Autor *Crescente* a *Gumpoldovy legendy* nechává Václavovo tělo přenášet „kterýmisi lidmi“ nebo „některými věřícími“, avšak Kristián je označuje za „služebníky Boží“ (*servi Dei*). V tom samém souvětí je jako *Dei servus* (s převráceným slovosledem) pojmenován i svatý mučedník. Jakmile ale dojde k zázračnému přenesení těla přes řeku Rokytnici, už jsou vozkové nazváni jako *sancti martyris ministri*, což je přeloženo jako *sluhové svatého mučedníka*.¹⁷³ Domníváme se, že by termín *ministri* mohl být přeložen jako „pomocníci“, aby bylo zřetelně odlišeno užití rozdílného pojmu v latinském originále. I zde by mohla platit naše hypotéza, že pojem označuje „vykonavače“ fyzické práce, neboť *ministri* zde převážejí svaté tělo. Ale vzhledem k tomu, že jsou titíž lidé v jednom tematickém celku označeni jako *servi*, podruhé jako *ministri* a dále jako *famuli*, chápal je Kristián zřejmě jako synonymní (alespoň tedy v této části, která mohla být legendistovým autorským počinem). Posledním pojmem v tématu přenesení těla je *servus* (bez přívlastku), jímž je pojmenován svatý Václav.

¹⁷³ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 80 a 81.

3.1.18 O Podivenovi

Gumpoldova a Kristiánova legenda se zde opět liší posloupností témat: zatímco Gumpold zařazuje vyprávění o Podivenovi až za vyličení zázraků, v nejmladším analyzovaném díle je tomu naopak. V *Gumpoldově legendě* se o Václavovu věrném služebníkovi dočteme následující: *Juvenulum quendam **cubicularium**, nomine Podhiwen, ceteris fideliozem **servulis**, eiusque secretis aptiozem, vir sanctus iam saeculo vivens admodum amavit...*¹⁷⁴ Místo *hošíka jakéhosi domácího* se nám více zamlouvá Kristenův výklad, jenž sice pozměňuje slovosled původního díla, ale výstižněji překládá tvar *cubicularium*.¹⁷⁵ Je velmi zajímavé, že je zde Podiven označen rovněž jako *servus*, kdežto v předchozím pojednání mu byl přiřazen termín *cliens*. Důvodem by mohla být změna legendistova pramene, z něhož tuto část příběhu čerpal, neboť informace o Podivenovi v *Crescente* nenalezneme (a právě z nejstarší zkoumané legendy mohl být přejet pojem *cliens*).

Kristián před líčením skutků Václavova nejvěrnějšího služebníka zmiňuje ještě Přibyslavu, sestru svatého knížete, která od narození *sloužila Kristu Pánu*.¹⁷⁶ Další výskyt pojmu *servio* vyjadřuje také „službu Kristu“, nás však více zajímá Podivenův hrdinný čin, kdy vezme do rukou spravedlnost a rozhodne se zabít muže, jenž byl hlavou spiknutí proti Václavu. Avšak *smrt dvořanova a vražedný čin byly oznámeny onomu bratrovrahovi a ten dal les rychle obklíčiti svými služebníky a hned ho chytili a oběsili*.¹⁷⁷ Termín *miles* Ludvíkovský překládá takřka univerzálním pojmem „dvořan“, neboť v tomto významu jsme již zaznamenali nejeden latinský ekvivalent (je však nepochybné, že *miles* byl součástí družiny). Povahu výrazu lépe vystihuje slovo „rytíř“, které užil Josef Truhlář, avšak podle našeho názoru se jedná o anachronismus v překladatelství. Termín „rytíř“ stejně jako „dvořan“ totiž náleží do vrcholného středověku. Proto chápeme, proč se Jaroslav Ludvíkovský tomuto překladu vyhnul; pojem „rytíř“ navíc evokuje chrabrého bojovníka, a nikoli strůjce spiknutí. Jako *apparitores* jsou zde označeni Boleslavovi služebníci, kteří měli za úkol Podivena chytit a oběsit. Zde ale není na první pohled zřejmé,

¹⁷⁴ FRB I, 1873, s. 163: *Hošíka jakéhosi domácího jmenem Podivena, sluhu nad ostatní věrnějšího, a k tajným činům jeho dobře se hodícího, muž svatý hned za živa nad míru miloval...*

¹⁷⁵ KRÁLÍK, 1969, s. 51: *Svatý muž za svého pozemského života velmi miloval jakéhosi mladičkého komorníka, nad ostatní sluhy věrnějšího a způsobilejšího pro jeho tajné skutky...*

¹⁷⁶ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 83.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 86 a 87: *...mors militis et factum occisoris fratricide illi nunciatur. Et mox ipsis apparitoribus silvam circumdari fecit et illico comprehensus, laqueo appensus est.*

že se jednalo o sluhy vyššího postavení, jak jsme se domnívali u výskytu tohoto pojmu v tematice života a umučení svaté Ludmily. Postavení zlosynů by pravděpodobně lépe vystihla druhá část definice výrazu *apparitor*, a to *pobočník ve vojsku*.¹⁷⁸ Tím by byl také dán vojenský charakter Boleslavovy družiny, do níž náležel i Podivenem zabitý *miles*.

Dále nalezneme Václava opět označeného jako *servus* (bez přívlastku), nás však bude více zajímat následující informace o Podivenovi: *...ita ut sanctus Wenceslaus in ecclesia quidem et miles ille foris positus sola maceria dividantur. Et hanc illi gloriam fides recta acquisivit, in qua, dum advixit, domino suo fideliter deservivit. Nam cum esset universorum dispensator inter tecta sancti Wenceslai degencium, cunctos pene vernaculos extremos usque ad cocos ita instruxerat...*¹⁷⁹ Přestože jako *miles* byl v předchozí části označen jeden z Václavových vrahů, nyní jím je sám Podiven. Legendista tedy neměl vyhrazený určitý okruh termínů pro kladné a další pro záporné postavy. Užití výrazu *miles* pro Václavova služebníka však dává smysl. Podiven totiž vzal spravedlnost do svých rukou a prolil pro svého pána krev. Proto mohl být týž člověk za svého mládí označen jako *cliens* nebo *cubicularius* a později, když se z něho stal statečný bojovník, jako *miles*. Zajímavé také je, že Podiven je zde nazván „správcem“ (*dispensator*) celého Václavova domu. Tuto hodnost mu mohl přidělit až Kristián a mohla vzniknout Kristiánovou evokací, a to z termínu *cubicularius*, neboť komorník nebyl jen osobním služebníkem, ale ve středověku také *správcem knížecího (královského) jmění*.¹⁸⁰ Samozřejmě se ale nabízí také možnost legendistova přejímání z neznámého pramene.

Pojem *vernaculi*, o němž jsme hovořili v kapitole o svaté Ludmile, má i zde význam „domácí služebnictvo“. Ludvíkovský jej překládá jako „domácí lidi“ a Josef Truhlář pouze jako „služebníky“ (což stírá přesný význam latinského termínu). Je zřejmé, že Kristián pojal termín, jímž jasně naznačil specifčnost daného služebnictva, za svůj, neboť jej užil nejen v kapitole přejaté z legendy *Fuit*, ale i v části příběhu, která může být jeho autorským počinem.

¹⁷⁸ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

¹⁷⁹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 88 a 89: *...takže svatý Václav, pochovaný v kostele a onen dvořan pochovaný venku, jsou jen zdí od sebe odděleni. A tuto slávu mu získala upřímná věrnost, s jakou svému pánu po celý život spolehlivě sloužil, neboť když byl správcem nade všemi, kteří žili v domě svatého Václava, téměř všechny domácí lidi až k posledním kuchařům tak vzdělal, že mezi dvořany nebylo téměř nikoho...*

¹⁸⁰ ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY. *Internetová jazyková příručka* [online] – SŠJČ. Praha, ©2008–2016 [cit. 13. 6. 2016].

Na závěr jen dodáme, že Podiven spolehlivě „sloužil svému pánu“ (*deservivit*) a je oslovován jako „dobrý služebník“ (*serve bone* – zde se však jedná o citaci evangelia).¹⁸¹

3.1.19 Další (nové) zázraky

Ve všech zkoumaných legendách nalezneme vyličení zázraku, kdy se jakýsi pohan, jenž se ocitl ve vězení, začal modlit k Bohu a slíbil, že svého syna dá na stav kněžský, pokud bude díky zásluze svatého Václava osvobozen. Legendisté zde pro vyjádření „služby Bohu“ použili termín *servitium*, Gumpold dokonce dvakrát. Také další zázračné vysvobození ze žaláře se vyskytuje ve všech dílech, avšak pouze Kristián používá formulaci s pojmem *servus: Deus, Domini nostri Iesu Christi pater, adesto nobis, servis tuis in te confidentibus, per merita et oraciones sancti Wenceslai, qui tui nominis amore ab impiis occisus est*.¹⁸² Poslední výskyt termínu *servitio* najdeme v závěrečné modlitbě autora *Crescente*, jenž skrze svatého Václava prosí Boha, aby lid neustále posiloval ve „svaté službě“.

Tímto ale naše analýza nekončí, neboť legendy obsahují ještě zmínky o otroctví, v nichž se zkoumaná terminologie nevyskytuje. V *Crescente* se dočteme, že jeden muž byl prodán *vzdáleným pohanům do otroctví*,¹⁸³ avšak v latinském originále (ani v překladu Josefa Truhláře ve *FRB I*) pojem s významem „otroctví“ nenalezneme. Je zřejmé, že když se hovoří o prodeji člověka, musí se jednat o nesvobodnou osobu, jež se do svého postavení mohla dostat různými způsoby, a pravděpodobně tedy půjde o otroka. To ale nic nemění na skutečnosti, že o „otroctví“ se v legendě výslovně nepíše. Pojem byl do díla uměle vložen Bohumilem Rybou.

Další zajímavé vyprávění nalezneme v *Crescente* o pár řádků níže: *Mezitím spoutali věřitelé jednoho muže, protože jim byl něco dlužen, a svázaného posadili náhodou poblíž téhož kostela*.¹⁸⁴ Formulace by mohla naznačovat, že se jedná o upadnutí do otroctví kvůli dluhu (o tomto způsobu ztráty svobody jsme pojednávali v teoretické části práce). Povšimněme si ale, že věřitelé dlužníka pouze „spoutali“, a tak bychom o jeho postavení mohli jen spekulovat. Důležité však je uvědomit si, že příhoda je v první řadě součástí líčení zázraku, proto na ni nelze nahlížet jako na historickou skutečnost. Uvedená *miracula*

¹⁸¹ LUDVÍKOVSKÝ, 1978, s. 88 a 89.

¹⁸² Tamtéž, s. 92 a 93: „Bože, Otče Pána našeho Ježíše Krista, pomoz nám, svým sluhům v tebe důvěřujícím pro zásluhy a modlitby svatého Václava, jenž pro lásku k tobě od bezbožníků byl zavražděn.“

¹⁸³ KRÁLÍK, 1969, s. 35.

¹⁸⁴ Tamtéž.

navíc nalezneme ve všech zkoumaných legendách (samozřejmě kromě neúplné české recenze legendy *Crescente*).

Pokud si tedy klademe otázku, zdali ve václavských legendách nalezneme informace o otrocích na českém území, odpověď zní rozhodně ano. Mnohem komplikovanější je ale určit, do které doby tyto zmínky patří, neboť je známo (a z legend patrně), že jeden autor přejímá pasáže z děl svých předchůdců. A tak přestože bychom známky otroctví našli i v rukopisu např. z 12. století, není zaručeno, že v té době se ve společnosti skutečně vyskytovalo. Navíc je třeba mít na paměti, že nejvíce informací o prodeji otroků nalezneme ve vylíčení zázraků, jež jsou prokazatelně přejímány z díla do díla.

3.1.20 Shrnutí

Na závěr analýzy václavských a ludmilských legend uvedeme pro přehlednost ještě dvě tabulky: první shrnuje výskyt termínů označujících osoby (služebníky a otroky), druhá mapuje výskyt různých latinských podob slovesa „sloužit“. Nezařadili jsme pouze spojení, která nejsou v popředí našeho zájmu (např. *divini cultus*, *sollempnia*, *officium* – prokazatelně se totiž jedná o náboženské obřady, bohoslužby) a v kolonce „Přívlastek“ neuvádíme zájmena *suus*, *tuus* atd.

Termín	Přívlastek	Překlad	Osoba/y termínem označená/é	Výskyt v leg.
<i>apparitores</i>	–	služebníci	Drahomířini s.	F, K
			Boleslavovi s.	K
<i>camerarii</i>	<i>fidelibus</i>	věrní komorníci	Václavovi k.	K
<i>cliens</i> (<i>clientes</i>)	<i>familiares</i>	důvěrní sluhové (dvořané)	Václavovi s.	K, G
	–	pacholík, panoš, sluha, druh	Václavův p.	Cr, G, K
	–	sluha, služebník	Václavův s. (varuje při hostině)	G
<i>cubiculus</i>	<i>puerum</i>	mladičkový komorník	Václavův k.	G
	<i>juvenculum quendam</i>	jakýsi mladičkový komorník	Václavův k.	G
<i>domestici</i>	–	služebníci	Ludmilini s.	K

<i>familia</i>	–	důvěrníci	Václavovi d.	G
	–	dvořané	Václavovi d.	G
	–	čeled'	č. Ludmiliných vrahů	F, K
<i>famula (famuli, famulus)</i>	<i>Dei, Christi</i>	služebnice Boží, Kristova	Ludmila	F, K
	<i>Dei</i>	služebníci Boží	kněží	K
	<i>Christi</i>	služebník Kristův	Václav	K
	–	služebníci	Václavovi s.	K
<i>mancipia</i>	–	otroci, služebníci, vzácné věci, majetek	–	Cr, K
<i>miles (milites)</i>	<i>fidelibus</i>	věrní zbrojnoši	Václavovi s.	K
	–	dvořan, rytíř	strůjce spiknutí proti Václavovi	K
<i>minister (ministri)</i>	<i>aliquot</i>	nějací pomahači	Drahomířini p.	K
	<i>fideli</i>	služebník	Václavův s.	Cr
	–	pomocníci	Boleslavovi p.	G
	<i>quidam</i>	někteří služebníci	smývači krve	G
	<i>sancti martyris</i>	sluhové svatého mučedníka	přenašeči těla	K
<i>pueri</i>	–	mladí otroci (hoši)	–	K
<i>puerulus</i>	–	chlapec, pacholík	Václavův sluha	G
<i>servus (servi)</i>	<i>Dei</i>	sluhové Boží	kněží, přenašeči těla	K
	<i>fidelis</i>	věrný sluha (Boží)	Václav	K
	<i>Dei</i>	sluha Boží	Václav	K
	<i>familiariter</i>	důvěrní služebníci	Václavovi s.	G
	<i>ceteris fideliozem</i>	sluha nad ostatní věrnější	Václavův s.	G
	<i>bonus</i>	dobry služebník	Podiven	K
	–	služebníci (Boží)	vězni	K
<i>vernaculi</i>	<i>cunctus</i>	veškeré domácí služebnictvo	Ludmilino s.	F, K
	<i>cunctos pene</i>	téměř všichni domácí lidé	Václavovi l.	K

Tab. 9: Terminologie podřízených osob ve václavských a ludmilských legendách.

Z tabulky vyplývá, že autor legendy *Fuit* a Kristián užíli termín *apparitor* pouze pro Drahomířiny a Boleslavovy služebníky, a tak bychom mohli soudit, že jej legendisté vnímali v záporném významu. Naopak pojem *cliens* mohl být vnímán velice pozitivně, neboť jím jsou označeni pouze Václavovi služebníci. Jako neutrální se nám jeví výraz *familia* označující jakoukoli čeleď (Václavovu nebo třeba i Ludmiliných vrahů – zřejmě tedy neplatí, že by služebnictvo zlomyslníků muselo být stejně proradné jako jeho páni). Jako *famula* / *famulus* / *famuli* jsou označeni všichni služebníci Boží (ať už se jedná o Ludmilu, Václava či kněží), pouze v jednom případě jde o Václavovy služebníky (i zde však není vyloučeno, že se jednalo o lidi věrné křesťanské víře). Výraz *minister* náleží většinou sluhům, kteří vykonávají nějakou fyzickou práci (mohou ji vykonávat pouze v té dané situaci, proto jsou také na jiných místech označeni odlišnými pojmenováními – zřejmě záleželo na tom, co chtěl legendista v té chvíli zdůraznit: např. zdali byl Podiven Václavovým „věrným přítelem“ nebo dobrým „pomocníkem“ při konání hrubé práce). Jasně je také vyznění tvaru *vernaculi*, neboť jím jsou pojmenováni pouze domácí služebníci.

Další termíny jsou charakteristické pro vyjadřování určitých autorů: *camerarii* a *domestici* užívá pouze Kristián, *cubiculus* a *puerulus* pouze Gumpold. V tom můžeme spatřovat jistou snahu legendistů o zatraktivnění vyjádření a vylepšení textu oproti předloze. Zároveň je možné, že se autoři pokoušeli některé pojmy významově odstínit, aby více vyhovovaly tehdejšímu úzu a chápání soudobé společnosti.

Výraz *mancipium* se nám na základě analýzy zatím jeví tak, že v době vzniku legend označoval skutečné otroky, přestože se tomuto výkladu většina filologů vyhýbá. Je však nesporné, že se v textu hovoří o „prodeji lidí“, a tak s největší pravděpodobností šlo o otroky. Jak ale dokazuje Kristián, ani nejnižší vrstva neměla v tehdejší společnosti jednotné označení, neboť legendista mluví o vykupování „mladých otroků“ – *pueri*. Užití tohoto výrazu by mohlo naznačovat, že i bezprávní byli pojmenováni podle svého věku, postavení a možná i podle druhu služby, kterou vykonávali. Rozhodujícím faktorem při určování, zdali se skutečně jednalo o otroka, je tedy to, jestli se v textu hovoří o prodeji, či nikoli.

Poněkud rozporuplný je termín *miles*, jímž je pojmenována kladná i záporná postava. Domníváme se ale, že by bylo vhodné jej jednotně překládat jako „zbrojnoš“ (popřípadě „družiník“, „bojovník“), neboť se s ním v *Kristiánově legendě* setkáme u mužů, kteří se chopili zbraně, aby Václava ochránili nebo pomstili. Povahu zbrojnoše pak už jen dotvoří zvolený přívlastek.

Jako *servus/servi* je označeno množství služebníků, avšak mají společné, že všichni věří v Boha (jedná se o Václava, kněží, Podivena, ale i o napravené vězně). Je tedy nesporné, že legendisté vnímali termín pozitivně.

Sloužit	Kdo?	Komu? Čemu?	Výskyt v leg.
<i>ministro</i>	Václav	kněžím a klerikům	Cr
	Václav	žiznícím	Cr
	Boleslav	Václavovi	Cr, G, K
<i>obsecundo</i>	kněz Pavel	Ludmile	F, K
<i>servio</i>	my	světcům	K
	lid	zčásti Kristu, zčásti ďáblu	K
	Ludmila	Bohu, Kristu	F, K
	Ludmila	nečistotě a nepravosti pro nepravost	K
	Václav	Bohu, Kristu	Cr, G, K
	Václav	kněžím	K
	Přibyslava	Kristu Pánu	K
	Podiven	Václavovi	K

Tab. 10: Sloveso „sloužit“ ve václavských a ludmilských legendách.

Stejně jako substantivum je i sloveso *ministro* spojeno s vykonáváním fyzické práce (chystání hostiny, poskytování vody žiznícím atd.) a není rozhodující, zdali je pomáháno či posluhováno kladné nebo záporné postavě legendy. Termín *obsecundo* je překládán jako projevování přízně a náklonnosti, a je mu tedy možné přiřknout pozitivní význam. Naproti tomu výraz *servio* je legendisty chápán velmi obecně (vnímáme jej jako základní neutrální pojem), neboť „sloužit“ je možné téměř jakékoli entitě.

3.2 Vojtěšské legendy

Přestože je u nás zájem o vojtěšskou hagiografii spíše okrajový (oproti václavským a ludmilkým legendám), bylo na toto téma napsáno již mnoho knih a studií. Proto v teoretickém úvodu podáme pouze nejdůležitější informace a více prostoru budeme věnovat analýze pojmosloví.

3.2.1 Teoretický úvod

Důvodem, proč vojtěšským legendám v Čechách nebyla věnována taková pozornost jako václavským a ludmilkým, je skutečnost, že nejvýznamnější díla *Est locus a Nascitur purpureus flos* byla sepsána cizími autory mimo území Čech, a proto také nejsou řazena do česko-latinské literatury, přestože ve své době mohla být součástí českého literárního života¹⁸⁵ (místopis naší země byl však legendistům věcí zcela neznámou, neboť neuvádějí z Čech – s výjimkou Prahy – žádná místní jména ani jiné geografické údaje; libické hradiště bylo jako sídlo Vojtěchova otce Slavníka označeno až kronikářem Kosmou).¹⁸⁶ Biskupa Vojtěcha nepovažují za svého patrona pouze Češi, ale rovněž Poláci, kteří vojtěšské hagiografii (především filiaci legend) a osobě světce věnovali již značné úsilí. Legendy jsou psány pouze latinsky, což souvisí s Vojtěchovou orientací na Řím a jeho kosmopolitismem¹⁸⁷ (studoval na dómské škole v Magdeburgu, v italské Veroně mu byla udělena investitura, dvakrát během života pobýval v Římě, putoval do Francie, Mohuče atd.).¹⁸⁸ Všechny vojtěšské texty nalezneme v přehledné monografii *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, která zevrubně pojednává také o historických souvislostech raného středověku. My se však budeme zabývat pouze zmíněnými dvěma nejvýznamnějšími a nejstaršími legendami.

¹⁸⁵ NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha: Vyšehrad, 2000, s. 52.

¹⁸⁶ SLÁMA, Jiří. Slavníkovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století? In: *Archeologické rozhledy: informační orgán archeologických a příbuzných vědeckých ústavů v Československu*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1995, roč. 47, s. 182–224.

¹⁸⁷ NECHUTOVÁ, 2000, s. 52.

¹⁸⁸ NOVÝ, Rostislav, SLÁMA, Jiří a ZACHOVÁ, Jana. *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*. Praha: Vyšehrad, 1987, s. 374–379.

3.2.1.1 *Canapariova legenda*

Dílo počínající slovy *Est locus in partibus Germaniae (Jest kraj v končinách Germanie)* bývá označováno také jako *Vita prior (Život první – tzn. první hagiografické zpracování života a umučení druhého pražského biskupa)*, což je ovšem pouze konvenční pojmenování zapříčiněné dlouholetým sporem o autorství. Za tvůrce díla byl totiž dlouho považován sám Kosmas, jiní jej přisuzovali papeži Silvestru II. nebo Vojtěchovu příbuznému Radimu-Gaudentiovi. Až H. Pertz označil r. 1841 po zvážení všech okolností za autora Jana Canaparia¹⁸⁹ (zemřel 12. 10. 1004), mnicha a později opata kláštera sv. Bonifáce a Alexia na Aventině v Římě, kde žil jako mnich i Vojtěch.¹⁹⁰ S Pertzovým názorem souhlasí i polská badatelka Jadwiga Karwasińska, jež legendu podrobila důkladnému textověkritickému rozboru, který se stal podkladem pro publikování dosud nejmodernější edice *Prvního života* ve sbírce *Monumenta Poloniae historica*.¹⁹¹

Text vznikl s největší pravděpodobností z podnětu císaře Oty III. (jeho zájem na sepsání díla byl politicky motivovaný) jako podklad pro Vojtěchovo svatořečení. Dnes je známo celkem 38 rukopisů *Canapariovy legendy* (29 úplných, osm zkrácených a jedno přepracované znění) ve třech redakcích: A (aventinská, její vznik se klade do roku 999, tedy dva roky od smrti biskupa Vojtěcha), B (rovněž aventinská, patrně z let 1002–1004) a C (montecassinská, která vznikla asi ještě v první třetině 11. století). Předpokládá se, že právě v podobě A pronikala legenda prostřednictvím opisů přes Alpy do kontinentální Evropy. V českém vydání *Canapariovy legendy* od Josefa Emlera ve *FRB I*, z něhož při analýze budeme vycházet, je nám předkládán text první redakce (A) a ke zbylým dvěma je přihlédnuto v poznámkovém aparátu.¹⁹²

Autor legendy se přidržuje hagiografických schémat, zdůrazňuje Vojtěchův příklon k mnišskému ideálu *vita contemplativa* a líčí Vojtěcha jako světce už za jeho života (také

¹⁸⁹ Proti pojmenování „Jan“ Canaparius se ostře ohradil Josef Haubelt. Canaparius nebyl Slovan, proto je podle něj používání jména Jan nekorektním pokusem přiblížit jeho čtení českému čtenáři. Správně by se mělo psát latinsky Joannes Canaparius, eventuálně Giovanni Canaparius (pokud byl Ital) nebo Johannes Canaparius (pokud byl Němec). Stejně důrazně se Josef Haubelt ohrazuje proti překládání latinského jména „Adalbert“ českým „Vojtěch“ (a naopak). Adalbert je totiž Vojtěchovo řeholní jméno, které získal od misijního biskupa Adalberta při biřmování, a proto nelze tato jména ztotožňovat. (My k tomu jen dodáme, že k volnému zaměňování jmen i nyní běžné dochází, a to nejen v legendách.) In: HAUBELT, Josef. *Pravda proti legendám o "svatém" Vojtěchovi*. Praha: Orego, 1997, s. 8 a 12.

¹⁹⁰ NECHUTOVÁ, 2000, s. 53 a NOVÝ, SLÁMA a ZACHOVÁ, 1987, s. 118.

¹⁹¹ NOVÝ, SLÁMA a ZACHOVÁ, 1987, s. 119.

¹⁹² Tamtéž, s. 119 a 120.

Vojtěchovi rodiče jsou ověnčeni řadou ctností). Canapariova skladba je nepochybně významným dílem vojtěšské hagiografie, neboť hrála ve vzniku a rozvoji Vojtěchova kultu klíčovou roli.¹⁹³

3.2.1.2 Brunova legenda

Oproti *Canapariově legendě* má dílo s incipitem *Nascitur purpureus flos* (*Vykvetl nachový květ*) – též *Život druhý* – prokazatelného autora, a to Bruna z Querfurtu (zemřel 9. 3. 1009 mučednickou smrtí při misii v Prusku), jenž pocházel ze starého šlechtického rodu, byl Vojtěchovým spolužákem v Magdeburgu, kaplanem císaře Oty III. a stejně jako Vojtěch mnichem aventinského kláštera v Římě. I jeho legenda tedy líčí události téměř současné. Hlavním pramenem mu byla zřejmě *Canapariova legenda*, s níž Bruno v mnohém polemizoval (především s Canapariem nesdílel jeho nadšení pro říšskou politiku Otty III.). Další informace, zejména o světcově mládí, poskytl také Vojtěchův vychovatel Radla-Anastasius, jenž se později stal uherským arcibiskupem, a další současníci.¹⁹⁴

Brunova legenda se dochovala pouze v sedmi manuskriptech a jednom dnes neurčitelném či ztraceném, o němž víme jen díky prvnímu tiskovému vydání Suriovu z roku 1571. Legenda je zpracována ve dvou redakcích: obsáhlejší (*Vita longior – Život delší*) vznikla r. 1004 v Uhrách a sekundární (*Vita brevior – Život kratší*) za Brunova pobytu v Polsku r. 1008. Obě redakce se vzájemně odlišují především jen doplňováním nebo vypouštěním částí textu (tzn. většinou jen mechanickými zásahy, nikoli stylistickými změnami).¹⁹⁵

Legenda *Nascitur purpureus flos* je výjimečná tím, že se nedrží hagiografických *loci communes*: Bruno totiž položil hlavní důraz na vyličení Vojtěchovy mučednické smrti, a proto jeho život neidealizoval (Vojtěch si např. za svých školních let hrál, místo aby se učil) a ani jeho rodiče neprezentoval v nejpříznivějším světle (Vojtěchův otec byl sukničkář). Legendistovým ideálem byl totiž *vita activa*, jenž měl zachycovat misijní činnost vedoucí k mučednictví.¹⁹⁶

Brunova legenda je cenná především z toho důvodu, že autor osobně hovořil s Vojtěchovým vychovatelem Radlou a z vlastní zkušenosti znal zaalpské prostředí, takže

¹⁹³ NECHUTOVÁ, 2000, s. 53.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 54.

¹⁹⁵ NOVÝ, SLÁMA a ZACHOVÁ, 1987, s. 148 a 149.

¹⁹⁶ NECHUTOVÁ, 2000, s. 55.

mohl také s mnohem větším pochopením politické motivace vylicít vyvraždění Slavníkovců v září 995. *Nascitur purpureus flos* je proto důležitým svědectvím o nesporně tvrdších poměrech na sever od Alp.¹⁹⁷

3.2.2 Analýza pojmosloví podřízených osob a služby

Vzhledem k tomu, že jsme se ludmilskými a václavskými legendami zabývali velmi podrobně, není potřeba činit detailní analýzu i ve vojtěšské hagiografii. Proto shrneme terminologii v dílech *Nascitur purpureus flos* a *Est locus* do přehledné tabulky a hlouběji budeme rozebírat pouze ty části, v nichž je výskyt pojmů nějakým způsobem specifický. Termíny uvádíme v nominativu singuláru nebo plurálu a přívlasky ponecháváme ve tvaru, v němž se nacházejí v textu. Tabulka nezohledňuje četnost výskytu jednotlivých výrazů.

¹⁹⁷ NOVÝ, SLÁMA a ZACHOVÁ, 1987, s. 150.

Termín	Přívlastek	Překlad	Osoba/y termínem označená/é	Výskyt v leg.
<i>camerarius</i>	<i>domus suae</i>	domácí jeho komorník	Myzl (Vojtěchův sluha)	C
<i>cubicularius</i>	<i>dulcissimus</i>	nejmilejší komorník	Vojtěch pro císaře	C
	<i>dilectus</i>	milý komorník (císařův)	Wolfar	C
<i>familia</i>	<i>multa</i>	četná čeleď	–	B
	–	rodina	–	B
<i>mancipii</i>	<i>christianorum</i>	křesťanští otroci	–	C, B
<i>minister (ministri)</i>	<i>dominicalis mensae</i>	sluhové stolu Páně	kněží	C
	<i>imperialis</i>	sluha císařův	Wolfar	C
	<i>angelicus</i>	sluha anděl	–	C
	<i>altaris</i>	sluha oltáře	–	C, B
	<i>eius</i>	sluha jeho	Vojtěchův věrný s.	B
	<i>eterni imperatoris</i>	sluha věčného císaře	–	B
<i>puer (pueri)</i>	–	chlapec	Vojtěch	C, B
		sluhové	Vojtěchovi s. (v chrámu)	C
		chlapec	Vojtěchův věrný s.	B
	<i>cum ungenis</i>	s druhými chlapci	biřmovanci	B
<i>servus (servi)</i>	<i>Domino</i>	sluha Páně	Vojtěch	C
	<i>Dei</i>	sluhové Boží	kněží	C, B
		sluha Boží	Durans	B
	<i>omnium</i>	sluha všech	Vojtěch	C
	<i>humillimum</i>	nejmenší služebník	Vojtěch (sám o sobě)	C
	<i>tuum</i>	sluha Panny Marie	Vojtěch	B
	<i>libidinum</i>	otroci vášní	lid	B
	–	sluha Boží	Vojtěch	B
–	sluha toho, který stvořil nebe...	Vojtěch	B	
<i>vernula</i>	<i>vilis</i>	prodejný sluha	vrah ženy	C

Tab. 11: Terminologie podřízených osob ve vojtěšských legendách.

Camerarius je poněkud unikátní pojem, neboť se v legendách vyskytuje velmi zřídka. Ve vojtěšské hagiografii jsme na něj narazili pouze jednou, v *Canapariově legendě*, a byl jím označen světcův domácí komorník Myzl, který chtěl provést přísné vyšetřování mezi sluhy, když se ztratila Vojtěchova hedvábná poduška (světec ji ale dal žebrákovi): *...cumque Myzl domus suae camerarius hoc inter pueros asperius requirere vellet...*¹⁹⁸ Zde narážíme rovněž na termín *pueri*, což je překládáno jako „sluhové“. Je velice pravděpodobné, že se o sluhy skutečně jednalo, protože výraz *puer* nepochybně má tento význam. Nabízí se však úvaha, že se legendista pokoušel naznačit také věk služebníků – podle našeho názoru se mohlo jednat o chlapce, kteří v chrámu obstarávali ty nejnižší (nejhrubší) práce, protože byli nejen nejmladší, ale měli také nejnižší chrámovou hodnost (laicky řečeno – nejmladší vždycky dostane tu nejhorší práci). A vzhledem k tomu, že tito *pueri* měli v chrámu nejnižší postavení, velmi snadno mohli být z krádeže podezříváni právě oni (neboť vina se lehce svaluje na ty, kteří sami nic nemají, a jsou proto nejvíce podezřelí). A tak je nesporné, že *camerarius* měl v chrámu mezi služebnictvem významné slovo (možná dokonce hlavní).

Výskyt termínu *cubicularius* je v *Canapariově legendě* velice netradiční, neboť jím je označen sám Vojtěch (samozřejmě ale pouze v přirovnání): *...quia valde familiarissimus sibi erat; et nocte pariter ac die velut dulcissimus cubicularius imperiali camerae adhaesit.*¹⁹⁹ Je zřejmé, že *cubicularius* je pojem vyhrazený pouze nejvěrnějšímu služebníkovu, který by byl za svého pána ochoten obětovat i svůj život. Světec totiž rozhodně nemohl být přirovnán k jen tak ledajakému komorníkovi. Rozdíl mezi výrazy *camerarius* a *cubicularius* spatřujeme v tom, že *camerarius* označoval domácího komorníka, který sice dohlížel na ostatní služebnictvo, ale ještě nemusel poskytovat osobní péči Vojtěchovi (popř. Václavovi – porovnání s václavskou hagiografií si však ponecháváme do závěrečného oddílu pojednávajícího o legendách). Výsada být denně v těsném kontaktu se svatým Vojtěchem byla podle našeho názoru vyhrazena tomu nejvěrnějšímu komorníkovi, jenž se skrývá pod pojmem *cubicularius* (byl to přece „sluha ložniční“). Stejně postavení měl proto také císařův komorník Wolfar. Náš závěr potvrzují i přívlasky, které Canaparius u termínů užil: *camerarius* je pouze „jeho domácí“ komorník, kdežto *cubicularius* je „nejmilejší“ nebo „milý“.

¹⁹⁸ *FRB I*, 1873, s. 243.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 256: *...poněvadž mu byl důvěrným přítelem a ve dne v noci jako nejmilejší komorník v síni císařské prodlévati směl.*

Pojem *familia* užil pouze legendista Bruno, a to v neutrálních označeních čeledi a rodiny. Poprvé termín nalezneme hned v úvodu Brunova vyprávění, kde popisuje dům Vojtěchova otce, který se ozýval četnou čeledí a byl plný zlata a stříbra. V druhém významu se pojem vyskytuje v líčení válečného plenění: *Cessit civilibus bellis saucia civitas, miserabili exilio sunt familie disperse, bona cuncta iacent in manu inimicorum.*²⁰⁰ Drancování při válečném tažení nebylo ve středověku ničím neobvyklým, proto by nás nepřekvapilo, kdyby zmíněné „rodiny“ byly roztrhány právě upadnutím do otroctví (nepřítel si totiž vybral jen lidi, kteří se mu hodili – na rodinné poměry nebral zřetel). Jak už jsme nastínili v úvodním vhledu do problematiky otrokářství, tento způsob ztráty svobody patřil k nejčastějším, a je tedy pravděpodobné, že o něm v náznacích hovoří i Bruno. Podle našeho názoru tedy rodiny nemusely být pouze vyhnány, ale mohly být převezeny do cizí země za účelem otrocké služby. Navíc se jednalo o „bídne vyhnanství“. A co mohlo být bídnejšího než otrocké poměry? Mimochodem téma plenění a drancování nalezneme i v *Brunově legendě* a zde už se o „prodeji žen a dětí“ hovoří explicitně.²⁰¹

V obou legendách se ale vyskytuje také zpráva o skutečných otrocích, již se skrývají pod pojmem *mancipium*. Canaparius vypráví o třech důvodech Vojtěchova odchodu ze země: *Prima et velut principalis causa propter plures uxores unius viri; secunda propter detestanda coniugia clericorum; tertia propter captivos et mancipia christianorum, quos mercator Judaeus (videns) infelici auro emerat emptosque tot episcopus redimere non potuit.*²⁰² Zde se potvrzuje informace, kterou jsme uvedli výše, že církve měla zájem pouze na tom, aby nedocházelo k obchodování s *křesťanskými* otroky a aby je nevlastnili Židé.²⁰³ Proti otrokářství jako takovému nikdy zásadně nebojovala. A pokud jsme správně pochopili překlad, otroků bylo tolik, že je biskup nemohl všechny vykoupit. Bruno popisuje Vojtěchovy důvody k odchodu podobně: *Mancipia christiana perfidis et Judeis vendebant...*²⁰⁴ Opět ale narážíme na překladatelskou tendenci vyhýbat se pojmu „otrok“ – Josef Truhlář totiž *mancipii* vykládá jako „zajatci“ (Jan Vilikovský

²⁰⁰ FRB I, 1873, s. 289 a 290: *Ale zraněné město ve válce občanské podlehlo, bídny vyhnanstvím rodiny roztrhány, statky všechny padly do rukou nepřátel.*

²⁰¹ Tamtéž, s. 294.

²⁰² Tamtéž, s. 244: *První a hlavní příčinou bylo mnohoženství, druhou ohavné manželství kněžské, třetí prodávání křesťanských zajatců a otroků, jež kupec žid za neblahé zlato kupoval, jichž tolik biskup vykoupiti nemohl.*

²⁰³ Proti zotročování křesťanů vystupoval také Vojtěch, čímž ale podrýval výnosný byznys s otroky.

²⁰⁴ FRB I, 1873, s. 275: *...křesťanské zajatce prodávali nevěřícím a židům...*

v *Nejstarších legendách přemyslovských Čech* se ovšem přidržuje významu „otrok“). Pro nás je ale rozhodující, že se v obou dílech hovoří o prodeji, proto je podle našeho názoru termín *mancipium* možné vnímat jako skutečné otroky.

Naše teorie, že *minister* označuje pomocníka, který vykonává nějakou fyzickou činnost, se i ve vojtěšských legendách potvrzuje. Mluví se zde totiž o sluzích stolu Páně, o sluhovi oltáře nebo o sluhovi andělovi. Ti všichni obstarávají práci (anděl je přeci služebníkem Božím, jeho prodlouženou rukou). Ani to, že je císařův sluha Wolfar označen jednou jako *cubicularius* a podruhé jako *minister*, není neobvyklé (např. Podiven obdržel rovněž řadu různých pojmenování). Výskyt obou pojmů však dokazuje, že je Canaparius nechápal jako synonymní, neboť Wolfar je jimi označen v jedné větě: ...*Wolpharius, imperialis minister et sibi dilectus cubicularius*...²⁰⁵ Císařův věrný sluha byl tedy nejen pánovým osobním pečovatelem, ale zastával také řadu dalších činností. Bruno dále hovoří o Vojtěchovu sluhovi, který o něj pečoval už od kolébky a „přátelsky k němu přilnul“. Nezmiňuje se však o jeho jméně (jediný Vojtěchův sluha, jenž je pojmenován, je komorník Myzl v *Canapariově legendě*; z kontextu však není zřejmé, zdali se jedná o tutéž osobu i v Brunově díle).

O termínu *puer* jsme se už v této kapitole zmínili, a tak pouze shrneme, že jsou jím v analyzované vojtěšské hagiografii označováni pouze chlapci (dokonce i sám svatý Vojtěch za svých dětských let), a nikoli otroci jako u Kristiána.

U výrazu *servus* je patrné, že jsou jím označeni převážně „služebníci Boží, Panny Marie“ (tím byl samozřejmě i Vojtěch, který o sobě samém dokonce hovoří jako o „nejmenším služebníkovi“). Zajímavé ale je, že Bruno pojem přisoudil také lidu, jenž „otročí svým vášním“ (Vilikovský)²⁰⁶ – *servus libidinum factus*.²⁰⁷ Povšimněme si, že latinský originál obsahuje termín *servus*, nikoli *mancipium*, proto se domníváme, že spojení výstižněji přeložil Josef Truhlář ve *FRB I (hovíce náruživostem)*.

Poslední pojem se nachází v pasáži *Canapariovy legendy*, v níž je zabita žena, která byla nevěrná svému muži. Jejím vrahem se stal „prodejný sluha“, jenž ji usmrtil místo jejího manžela. Termín *vernula* je zde užit patrně v jiném významu než ve václavských a ludmilských legendách, neboť jím je označena negativní postava. Zároveň z textu

²⁰⁵ *FRB I*, 1873, s. 257: ...*Wolfar, sluha a milý komorník císařův*...

²⁰⁶ KRÁLÍK, 1969, s. 140.

²⁰⁷ *FRB I*, 1873, s. 275.

nevyplývá, že by se jednalo o domácího sluhu. Legendistova snaha o odlišení osob vystupujících v příběhu je však z různorodosti užitých výrazů zřejmá.

Vzhledem k tomu, že se v analyzovaných dílech často vyskytuje také substantivum *servitium*, a to s množstvím přívlastků, rozhodli jsme se pro něj vytvořit samostatnou tabulku.

Termín	Přívlastek	Výskyt v legendách
<i>servitium</i> (služba)	<i>imperatoris</i> (císařská)	C, B
	<i>Dei</i> (Boží)	C, B
	<i>in camera</i> (v domě)	C
	<i>omne</i> (každá)	B
	<i>multis dominis</i> (mnohým pánům)	B
<i>servitium</i> (otroctví)	<i>demoniacae</i> (dábelské)	C

Tab. 12: Terminologie služby ve vojtěšských legendách.

Nejvíce nás samozřejmě zajímá „dábelské otroctví“, neboť Josef Truhlář zde pro stejný pojem zvolil odlišný překlad. Vojtěch si stěžuje papeži: *Commendatus, inquit, mihi grex audire me non vult, nec capit sermo meus in illis, in quorum pectoribus demoniacae servitutis imperia regnant...*²⁰⁸ Je zřejmé, že Josef Truhlář chtěl zvýraznit pohanství, které se nepochybně skrývá za spojením *demoniacae servitutis*. Nabízí se ale otázka, proč také Canaparius nepoužil výraz *mancipium* (stejně jako Kristián), aby umocnil sílu protipólu křesťanství. Vzhledem k tomu, že se *servus* v legendách většinou nevyskytuje ve významu „otrok“ (a *servitium* ve významu „otroctví“), překládali bychom toto spojení spíše jako „dábelskou službu“. V konečném důsledku se však z naší strany jedná o hnidopišství, protože oba překlady budou stále znamenat totéž.

Poslední tabulka tohoto oddílu mapuje výskyt slovesa „sloužit“ v jeho různých podobách.

²⁰⁸ FRB I, 1873, s. 245: „Svěřené mi stádo,“ pravil, „poslouchati mne nechce a slova má nepůsobí na ty, v jejich srdcích otroctví dábelské zavládlo...“

Sloužit	Kdo?	Komu? Čemu?	Výskyt v legendách
<i>milito</i>	velký zástup učedníků	Bohu	C
<i>ministro</i>	Vojtěch	bratrům	C, B
	Vojtěch	–	C
<i>servio</i>	Vojtěch	bratřím	C, B
	Vojtěch	všem v domě královském (celému konventu)	C, B
	lid	nechce sloužit Bohu	B

Tab. 13: Výskyt slovesa „sloužit“ ve vojtěšských legendách.

Slovesa s významem „sloužit“ jsou zajímavá tím, že je nalezneme převážně v kontextu Vojtěchovy osoby. Světec ale neslouží Bohu, jak bychom očekávali, ale svým duchovním bratrům. To tedy znamená, že legendisté užívali pro vyjádření Vojtěchovy služby Bohu termín *servus* („sluha Páně, Panny Marie, toho, který stvořil nebe“) a nikdy sloveso *servio*. Zároveň je podivuhodné, že Vojtěch není nikdy explicitně nazván jako *servus Dei* (tak jsou označení pouze kněží a Durans). Hagiografové se tedy patrně snažili volit pro světcovu službu Bohu co nejpestřejší škálu synonym.

Pojem *milito* je v *Canapariově legendě* překládán jako „sloužit“, ale vzhledem k povaze termínu je zřejmé, jak asi tato služba vypadala: ...*sub quo etiam duce ac divinae artis magistro discipulorum plurima manus deo militarunt.*²⁰⁹ Domníváme se, že se sice mohlo jednat o „zástup učeníků“, ale se zbraněmi v ruce. Služba Bohu byla tedy podle našeho názoru násilným šířením křesťanské víry. Otázkou ale zůstává, proč je význam slova *milito* v překladu zastřen...

Výskyt výrazu *ministro* znovu potvrzuje naši teorii o vykonávání fyzické práce. Hagiograf totiž *ministro* dosadil do výpovědí, kdy Vojtěch slouží svým duchovním bratrům: přináší jim vodu na mytí rukou a obstarává hrubé práce v domě.

²⁰⁹ FRB I, s. 247: *Také pod tímto vůdcem a učitelem umění božského velký zástup učeníků bohu sloužil...*

3.3 Porovnání terminologie v hagiografii

Následující tabulka shrnuje výskyt pojmů v ludmílských, václavských a vojtěšských legendách. Tučně jsou zvýrazněna substantiva. Frekvenci termínů nezohledňujeme.

Termín	Fuit	Crescente	Gumpold	Kristián	Canaparius	Bruno
<i>apparitor</i>	+			+		
<i>camerarius</i>				+	+	
<i>cliens</i>		+	+	+		
<i>cubicul/ari/us</i>			+		+	
<i>domestici</i>				+		
<i>familia</i>	+		+	+		+
<i>famula/us</i>	+			+		
<i>mancipia</i>		+		+	+	+
<i>miles</i>				+		
<i>milito</i>					+	
<i>minister</i>		+	+	+	+	+
<i>ministro</i>		+	+	+	+	+
<i>obsecundo</i>	+			+		
<i>puer</i>			+	+	+	+
<i>servio</i>	+	+	+	+	+	+
<i>servus</i>			+	+	+	+
<i>vernaculus</i> (<i>vernula</i>)	+			+	+	

Tab. 14: Výskyt terminologie v hagiografii.

Z tabulky vyplývá, že v žádné ze dvou vojtěšských legend nenalezneme sloveso *obsecundo* a pojmy *apparitor*, *domesticus*, ale dokonce také *cliens* a *famula/famulus*, jež jsou v ludmílských a václavských legendách velmi frekventované. V kontextu služby jsme nenarazili ani na termín *miles* (tzn. ve významu „bojovník“ se ve vojtěšské hagiografii vyskytovat může, ale my jsme jej nebrali v potaz). Nejpestřejší škálu výrazů kupodivu nepoužil výřečný Gumpold, nýbrž Kristián, což jistě svědčí o jeho vysokém vzdělání. Nenalezneme u něj pouze pojmy *cubiculus* a sloveso *milito*. Nejfrekventovanějším termínem námi analyzovaného pojmosloví je podle předpokladu verbum *servio*, jež se vyskytuje ve všech dílech. Ve způsobu užívání tohoto pojmu jsme však našli rozdíly: zatímco ve václavských a ludmílských legendách světcí „slouží“ Bohu nebo Kristu,

vojtěšské legendy uvádějí pouze formulaci se substantivem *servus* a užívání slovesa *servio* se v kontextu Vojtěchovy služby Bohu vyvarují. Proto se domníváme, že Bruno a Canaparius pro vyjádření mučednickovy služby Bohu ustáleně používali výraz *servus* (doplňený rozličnými synonymními přívlastky).

Termín *camerarius* byl v *Kristiánově* i v *Canapariově legendě* užit ve významu „komorník“. Zarážející je ovšem množné číslo, které ve formulaci, kdy se Boleslav bojí, aby Václava nezachránili jeho *camerarii*, zvolil Kristián. Plurál totiž napovídá, že podobní sluhové neměli u Václava výsadní postavení, jako měl Vojtěchův domácí komorník Myzl (výjimečnost biskupova služebníka je dána i přítomností jména). Proto soudíme, že Kristián vnímal termín odlišně: buď jej volil jako atraktivní synonymum – nebylo užit na žádném jiném místě, takže mohlo pocházet přímo z Kristiánova pera, nebo jej nechápal ve významu „komorník – koordinátor služebnictva“, ale pouze jako „jeden ze sluhů“.

Gumpoldovo a Canapariovo užití výrazu *cubicul/ari/us* se naprosto shoduje. Ve všech výskytech se totiž jedná o věrného sluhu, milého komorníka a pobočníka (nebo je k němu světec – Vojtěch – přirovnáván). Termín má tedy mezi hagiografy ustálený význam.

Pojem *familia* užívali legendisté především pro označení „čeledi“ („dvořan“ a „důvěrníci“ jsou pouze varianty překladu; celkově je podle našeho názoru termín bez pozitivního či negativního zabarvení). Pouze zřídka byl výraz užit pro „rodinu“.

Přestože se filologové často vyhýbají překladu „otroci“, pojem *mancipii* tento význam ve zkoumaných legendách s největší pravděpodobností má. Ať už tedy překladatelé výraz definují jako „služebníci“, „vzácné věci“ nebo „majetek“, je nesporné, že se ve všech případech hovoří o prodeji lidí. Narážky na nesvobodu navíc nalezneme i mimo kontext analyzovaného pojmosloví.

Druhým nejfrekventovanějším termínem je *minister* (i sloveso *ministro*), neboť jej až na autora *Fuit* užívali všichni legendisté. Ve většině výskytů se potvrzuje naše hypotéza, že *minister* označuje posluhovače a pomahače, tedy sluhy, kteří vykonávali fyzickou práci (nebo ji konali alespoň v dané chvíli, tzn. v určité fázi příběhu). Pozoruhodné také je, že jako *minister* nikdy není označen světec, ale sloveso *ministro* se ve Václavově nebo Vojtěchově kontextu objevuje – Václav slouží (*ministro*) kněžím, klerikům a žíznicím a Vojtěch svým duchovním bratrům (přináší jim vodu na mytí rukou a obstarává hrubé práce). I v souvislosti s osobou světce tedy legendisté *ministro* užívali pro vykonávání fyzické služby. Substantivum *minister* však bylo určitě chápáno jako *funkce* daného sluhu,

a proto nikdy nemohlo být dáno do souvislosti se svatým mučedníkem (světec přeci nebyl skutečný *minister*, pouze vykonával jeho práci).

Termín *puer* (s variantou *puerulus*) označuje nejen Vojtěcha za jeho chlapeckých let, ale i sluhy světců nebo mladé otroky. Přes tuto pestrou škálu významů je nepochybné, že se pokaždé jedná o chlapce, a to v různém postavení (od nesvobodných až po budoucího biskupa).

Užití výrazu *vernaculus/vernula* se ve vojtěšské, václavské a ludmilské hagiografii neshoduje. Autor *Fuit* a *Kristián* jej totiž volí pro označení „domácího služebnictva“ světců, kdežto Canaparius jej přisuzuje „prodejnému sluhovi“, u něhož není zřejmé, že by byl „domácí“. Je tedy možné, že termín v období vzniku legend procházel významovými změnami, a proto nebyla jeho definice ustálena (samozřejmě se ale nabízí také možnost, že legendisté termín užili jako synonymum nebo jej pouze opsali z předlohy).

4 Terminologie podřízených osob v historiografii

Po rozsáhlé analýze hagiografických děl nyní přejdeme k rozboru terminologie v Kosmově *Kronice Čechů*. Teoretické informace o historiografii zde již podávat nebudeme.

4.1 Analýza pojmosloví v *Kronice Čechů* vč. porovnání s terminologií v hagiografii

Abychom zaznamenali co nejširší škálu významů, rozhodli jsme se při analýze postupovat obdobně jako u hagiografie. Z důvodu objemného počtu výrazů však vynecháváme pojmy s významem bohoslužby, sloužení mši apod. (např. *divinum officium*, *sacra missarum sollempnia*), neboť se prokazatelně jedná o náboženské obřady. Termín *miles* zohledňujeme pouze tehdy, pokud se vyskytuje v kontextu služby.

Než přistoupíme k rozboru pojmosloví, jehož výskyt v *Kronice Čechů* je shrnut v tabulkách, musíme se nejprve zmínit o tématech, jež sice pojednávají o problematice otroctví, ale nevyskytuje se v nich zkoumaná terminologie (z toho důvodu zde také nebudeme uvádět latinské znění).

Ve čtyřicáté kapitole první knihy Kosmas ne příliš příznivě vypráví o výbojných Polácích: *Neboť celou tuto zemi (Moravu) dal mu již předtím jeho otec do moci, vypudiv ze všech hradů Poláky, z nichž mnoho zajatců, spoutaných vždy po stu v řadách, dal prodati do Uher a ještě dále. Po smrti Boleslava II. totiž Poláci opanovali jak hrad Prahu, tak i celou Moravu.*²¹⁰ Kosmas zde popisuje typický způsob upadnutí do otroctví – zajetí ve válce, a dokonce potvrzuje informaci v úvodním vhladu do problematiky otrokářství, že otroci byli prodáváni především do Uher („a ještě dále“ – možná až na Blízký Východ). U vyjádření „spoutaných vždy po stu v řadách“ pravděpodobně jde o historiografovu hyperbolu, ale na druhou stranu je nutno brát v úvahu, že „Poláci opanovali celou Moravu“, a tak velký počet otroků nemusí být nereálný.

Nyní se dostáváme k Hedčanům, jejichž osud je citován snad ve všech vědeckých publikacích zabývajících se naším tématem: *Když došli ke hradu Hedči, obyvatelé jeho a s nimi i vesničané, kteří se tam utekli, nemohouce odolati útoku knížete, vyšli mu naproti se zlatým prutem na znamení, že se mu na milost vzdávají, a pokorně ho prosili, aby je pokojně i s jejich dobyt看kem a s ostatním majetkem převedl do Čech. Kníže vyhověv jejich*

²¹⁰ KOSMAS, 2012, s. 72 a 73.

*přáním, dovedl je do Čech a dal jim tam nemalou část lesa Črnína. Ustanovil jim jednoho z nich za správce a soudce a nařídil, aby se spravovali právem, jež mívali v Polsku, i oni i jejich potomci na věky. A jménem odvozeným od toho hradu podnes nazývají se Hedčané.*²¹¹ Kosmova zpráva je tedy dokladem, že již na počátku 11. století nemuseli být váleční zajatci zotročováni (vítězná strana ale přesto neutrpěla ztrátu, neboť zisk státu stále přinášeli pracující poddaní, jejichž počet se zvýšil).

Nyní již přistoupíme k analýze pojmosloví podle následující tabulky (nezohledňujeme zde četnost výskytu termínů). V kolonce „Přívlastek“ opět neuvádíme zájmena *suus*, *tuus* apod.

Termín	Přívlastek	Překlad	Osoba/y termínem označená/é
<i>ancilla</i>	–	služka	–
<i>apparitores</i>	–	služebníci	s. knížete Břetislava II.
<i>camerarius</i>	–	komorník	k. knížete Břetislava II.
<i>cliens</i> (<i>clientes</i>)	<i>fidis</i>	věrní služebníci	s. Boleslava I.
	<i>fidelis</i>	věrný služebník	Oldřichův s.
	<i>cum solo</i>	s jediným sluhou	s. císaře Jindřicha III.
	–	služebníci	předáci
	<i>unum</i>	jeden služebník	s. krále Jindřicha IV.
	<i>Heinrici</i>	služebník Jindřicha	Bertold
	–	služebník	Podiven
<i>conservus</i>	–	služebník (knížete)	Hovora
<i>familiaris</i> (subst. mask.)	<i>paucos</i>	několik služebníků	s. biskupa Heřmana
<i>famulus/a</i>	<i>Deo tamen et sancto Wencezlao famulantium</i>	sluha sloužících Bohu a svatému Václavu	Kosmas
	<i>Dei famulorum</i>	služebník Boží	Mojžíš
		sluha sluhů	–
	<i>Deo devota</i>	služebnice boží pobožná	abatyše Vindelmuth
	<i>Christi</i>	Kristova služka	Marie Magdalena

²¹¹ KOSMAS, 2012, s. 88. O dalších osadách přesídlenců jsme se zmiňovali v pozn. 18.

<i>mancipia</i>	–	otroci	–
		služebníci	
		nevolníci (Mnich sázavský)	
	<i>christiana</i>	křesťanští otroci	
<i>miles</i>	–	služebník	Kombold, s. biskupa Gebharta
	<i>domne Iudithe</i>	vojensky sloužil paní Jitce	bojovník Beneda
<i>minister (ministri)</i>	–	služebníci	–
	<i>Satane</i>	sluha Satanův	bezbožný lotr Lork
<i>pedisequa</i>	–	služky	s. hraběnky Matyldy
<i>servus (servi)</i>	–	sluhové	lid kněžny Libuše
	<i>Dei</i>	služebník Boží	Václav, Vojtěch
	<i>servorum Dei</i>	sluha sluhů Božích	Jan (apoštolský otec); papež Alexandr
	–	služebník	Hovora
	<i>mammone</i>	otroci mamonu	my
	<i>fideli</i>	věrný služebník	Vratislav
	<i>in choro</i>	sloužící na kůru	–
	–	sluha	–
–	otrok	–	

Tab. 15: Terminologie podřízených osob v *Kronice Čechů*.

Kosmas používá oproti legendistům značné množství specifických výrazů a obrátů, což jednoznačně svědčí o vysoké úrovni jeho vzdělání. Pouze v *Kronice Čechů* nalezneme výraz *ancilla*, jež značí prostou „služku“ nebo „děvečku“. Jak dokládá František Graus,²¹² v našich pramenech nacházíme o tomto pojmu velice málo zmínek. Pokud se vyskytuje, značí závislost od přímého otroctví až po obyčejnou služebnost. Ani z Kosmovy formulace nevyplývá, zdali se jedná o otrokyni či služku (můžeme se zde řídit pouze překladatelovou volbou). Avšak vzhledem k tomu, že historiograf necharakterizoval její osobu pomocí přívlastků (v jednom případě uvádí pouze *quadam* – „jedna“), nezmínil se o jejím jméně ani nelíčil žádné její zásluhy, určitě se jednalo o nižší služebnou (ať už svobodnou, či nikoli).

²¹² GRAUS, 1953, s. 180 a 181.

Termín *apparitor* použil Kosmas pro označení služebníků knížete Břetislava, kteří mu vyšli naproti se svítilnami a pochodněmi.²¹³ Sluhové zde jistě nemají negativní zabarvení jako v legendách, ale z kontextu není patrné, jaké bylo jejich postavení. Povšimněme si, že český překlad neuvádí, že služebníci vyšli „před statek“ (*ante villam*). Podle našeho názoru historiograf touto formulací naznačuje, že služebníci patřili k Břetislavovu dvoru. Ani to však nic nevyovídá o jejich hodnosti.

Pozoruhodný je dále výskyt termínu *camerarius*. Kosmas jej uvádí na místě, kde projevuje svůj ostrý antisemitismus: *Doneslo se knížeti Břetislavovi, že jakýsi počet Židů uprchl a že někteří tajně stěhují své bohatství dílem do Polska, dílem do Panonie* (tj. do Uher). *Kníže, velmi se proto rozhněvav, poslal svého komorníka* (*camerarium suum*) *s několika bojovníky* (*cum aliquibus militibus*), *aby je od hlavy k patě obrali. Ten přišed povolal k sobě starší Židů a takto se jal mluvit k nim: „Zplozený z kurvých synů, ty národe izmahelitský, kníže vám poroučí říci, proč prcháte z knížectví jeho, proč též poklady své teď menšíte, získané zdarma? (...) Bez groše přišli jste k nám, bez groše jděte, kam chcete! (...)“*²¹⁴ Povšimněme si, že *camerarius* zde má velmi vysoké postavení, neboť tlumočí slova knížete. Muselo se tedy jednat o rázného, inteligentního muže. Břetislav s ním posílá dokonce bojovníky, kteří jej zřejmě měli chránit (což svědčí o tom, že byl pro knížete opravdu nepostradatelný) a kteří se zbraněmi v ruce zřejmě vynucovali poslušnost. Velmi zajímavou skutečností ale také je, že legendista Kristián užil termín *camerarius* rovněž ve spojení se „zbrojnoši, bojovníky“ – *milites*. Opět ale narážíme na problém, že Kristián uvedl pojem *camerarius* v množném čísle, což svědčí proti tomu, že se jednalo o nenahraditelného sluhu. O jeho/jejich významném postavení v pánově družině však nemůže být pochyb.

Chápání termínu *cliens* je v hagiografii i historiografii shodné. Vždy se totiž jedná o člena družiny, který byl pánovi velice blízký. Proto přívlastky „věrný“ nebo „jediný“, jimiž je sluhův vztah ke knížeti (popř. jinému pánovi) umocněn, nejsou u výrazu

²¹³ KOSMAS, 2012, s. 160. Latinský text In: MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA. Die digitalen Monumenta Germaniae Historica (dMGH). Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, tomus II: *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* [online]. Ed. Berthold Bretholz. Berlin 1923, s. 173: *...occurrunt ei ante villam apparitores cum laternis et facibus...*

²¹⁴ Tamtéž, s. 154. Hovoření o groších (*Bez groše přišli jste k nám, bez groše jděte, kam chcete!*), zde považujeme za překladatelský anachronismus, neboť groše se razily až od 13. století. Domníváme se ale, že jde o obrazné vyjádření. Vhodnější překlad latinského originálu *macri venistis, macri quo vultis eatis* nemáme.

neobvyklé. A zdali se jedná o služebníky ukrutného Boleslava, není rozhodující. I Boleslav přeci mohl mít své věrné (navíc *clientes* zde neprovádějí žádný hanebný čin, ale přenášejí tělo svatého Václava do Prahy). Blízký vztah k pánovi je ostatně patrný již ze jména, které je sluhovi nejednou prisouzeno (Bertold, Podiven). Unikátní je ale to, že jsou jako *clientes* označeni také „předáci“ (*proceres*) biskupa Gebharta: *...proceres quotquot erant sui clientes...*²¹⁵ Pojem *cliens* tedy podle našeho názoru nebyl chápán jako sluhova funkce v pánově družině, ale byl pouze užíván pro vyjádření blízkého vztahu služebníka a jeho pána. Naši hypotézu potvrzuje i legendista Kristián, jenž Podivena označuje za „správce“. *Dispensator* tedy mohla být Podivenova funkce ve Václavově družině a termín *cliens* vyjadřoval jeho oddanost pánovi.

Výraz *conservus*, jež užil pouze historiograf, označuje v *Kronice Čechů* služebníka Hovoru, který Jaromíra, syna knížete Boleslava III., zachránil ze spárů Vršovců. Událost je vylíčena následovně: *Když to viděl jeden ze služebníků knížete (unus de conservis), jménem Hovora, rychle běžel do Prahy, o tom, co právě se stalo, dal přátelům knížete zprávu... Služebník (Servo) Hovora, vši chvály hodný přítel knížete, dosáhl té milosti za svou zásluhu, že bylo biřicovým hlasem všude po tvrzích povoláno, že Hovora sám i jeho rod budoucí mají býti mezi urozenými a svobodnými na věky věkův. Mimo to dali mu hodnost lovčího, jež přísluší ke dvoru Zbečnu a kterou od té doby až dosud drží v pokoleních jeho potomci.*²¹⁶ Přestože latinsko-český slovník definuje výraz *con-servus* jako „spoluoctok“ a přestože Hovora získal za svůj čin „svobodu“, patrně nebyl skutečným otrokem. Především to vyplývá z konstatování, že byl „přítelem knížete“, tzn. v užším kruhu pánovy družiny. A Boleslav by se určitě neobklopoval obyčejnými otroky. Nabytí „svobody“ tak podle našeho názoru znamenalo snížení závislosti na vrchnosti. Domníváme se proto, že termín *con-servus* určitě prošel od dob antiky významovou změnou.

Výraz *familiaris* užívá pouze Kosmas, a to pro „služebníky“ biskupa Heřmana, který *...vida několika služebníků státi u svého lože...*²¹⁷ Zde je nepochybné, že historiograf zvolil specifický pojem pro označení biskupových „důvěrníků“, kteří byli přítomni u jeho smrtelného lože. Řadoví „služebníci“ by jistě takovou výsadu neměli.

Termín *famula/us* je podobně jako v hagiografii užíván v kontextu „služby Bohu nebo Kristu“ a jsou jím označeni Kosmas, Mojžíš, abatyše Vindelmuth a Marie Magdalena. Historiograf navíc sám o sobě v předmluvě hovoří jako o „sluhovi sloužících“

²¹⁵ MGH, 1923, s. 129.

²¹⁶ KOSMAS, 2012, s. 61 a 62.

²¹⁷ Tamtéž, s. 196.

– *famulantium famulus*, což je výrazem klasického *toposu* vyjadřujícího pokoru (Kosmas je sluhou, který není hoden sloužit přímo Bohu a svatému Václavu). Formulace „sluha sluhů“ je u Kosmy velmi obvyklá (vyskytuje se i ve znění *servus servorum*).

V sedmé kapitole druhé knihy se dočteme následující: *Neboť velkým hříchem jest cizí majetek bráti, ale větším hříchem křesťany nejen olupovati, ale i zajímati a zajaté jako hovada prodávati...*²¹⁸ Opět je zde tedy vyjádřen zájem na tom, aby nebylo obchodováno s křesťany, ale proti otrokářství jako takovému námitky vznášeny nejsou. Termín *mancipium* však v této pasáži nalezneme až v dodatku: *...mancipia ceu bruta animalia... venundata fuisse audivimus...*²¹⁹ I kdyby se zde pojem *mancipium* nevyskytoval, z Kosmovy formulace je zřejmé, že se o skutečné otroky jednalo.

Ve Štrasburském rukopisu *Kroniky Čechů* z přelomu 12. a 13. století a v Mnichovském rukopisu z 15. století se dočteme o založení kostela vyšehradského. V této pasáži se píše: *Ustanovili jsme, aby tento svatosvatý kostel byl uctíván a nazýván hlavou celé země; dověděli jsme se, že byl náležitě obdarován statky, služebníky (mancipiis), zlatem, stříbrem a jinými skvosty.*²²⁰ Nejprve si povšimněme, že slovosled darovaných věcí se výrazně liší od seznamu, který uváděli hagiografové. Pokud by tedy platila naše teorie o sestupném významu pojmů, již jsme uvedli v pojednání o legendách, museli by „služebníci“ být cennější než zlato. Myšlenka je to možná úsměvná, ale nikoli nereálná: když může být statek hodnotnější než služebníci (což nepochybně je) a zlato cennější než stříbro, pak služebníci rozhodně mohou mít vyšší hodnotu než zlato. Lidská síla totiž může onen drahý kov velmi snadno nahradit prací. O vysoké ceně otroků jsme ostatně hovořili již v úvodním vhledu do problematiky. Vykládat termín *mancipium* českým ekvivalentem „otrok“ bychom se zde nebáli, i když se nabízí také možnost, že se jednalo o služebníky připoutané k půdě nebo hospodářství.

V kapitole XLVIII druhé knihy se dočteme, že *sebrali všechen dobytek i všechny otroky (mancipiis), a přes dva tisíce bojovníků odtáhlo s knížetem Břetislavem ke králi panonskému.*²²¹ Proč je stejný pojem vykládán v obdobných tématech různě, ví jen učení filologové. My můžeme jejich motivaci pro volbu českých ekvivalentů jen odhadovat z kontextu: termín *mancipium* je zde uváděn až za „dobytkem“, což svědčí o nízkosti postavení daných osob a snad také o jejich nesvobodě.

²¹⁸ KOSMAS, 2012, s. 95.

²¹⁹ MGH, 1923, s. 92, pozn. 4.

²²⁰ KOSMAS, 2012, s. 118.

²²¹ Tamtéž, s. 143.

U roku 1097 je uvedeno pojednání o Děthartovi, opatu Sázavského kláštera. Autorem textu je Mnich sázavský: *Nadání, získaná zásluhou svých předchůdců, pojistil navždy tím, že je dal stvrditi nařízeními a nezvratnými rozhodnutími knížat země; rovněž tak nadání, jež sám rozmnožil, totiž usedlosti, statky, nevolníky (mancipia), výhostem propuštěné, dobrovolně upsané, sluhy a služky (servos et ancillas), pozemky i vinice, lesy s horami i rovinami, s vodami a strouhami i s rybníky.*²²² Zmínka o obchodu s otroky je v *Kronice Čechů* tolik, že považujeme za nemožné, aby se v Čechách té doby skutečně nevyskytovali. „Nevolníci“ jsou ve výčtu „rozmnožených“ věcí uvedeni hned na třetím místě, ale naši teorii o sestupném žebříčku významů zde nebude možné uplatnit. Výčet totiž postrádá systematické uspořádání, což je zřejmě způsobeno tím, že se jedná o pertinenční formuli převzatou Mnichem sázavským z nějaké listiny nebo formulářové sbírky.²²³ Termíny *servus* a *ancilla* v ukázce opět dokazují, že kronikář precizně rozlišoval termíny označující nejnižší postavené osoby.

Poslední výskyt termínu *mancipium* nalezneme ve třetí knize, když kníže Vladislav z *vnuknutí milosti Boží vykoupil křesťanské otroky (christiana mancipia) ode všech Židů a nakázal, aby žádný křesťan u nich nesloužil.*²²⁴ Hagiografie i historiografie tedy shodně brojí proti obchodování s *křesťanskými otroky* – ostatně je nutno si uvědomit, že zadavatelem legend a kronik byla především církev, a tak jsou podobné prokřesťanské a antisemitské zprávy naprosto pochopitelné.

Jako *miles* je označen Kombold, „služebník“ biskupa Gebharta, jenž byl zároveň také „měšťanem“ – *civis*. Jako *miles* tedy patří do biskupovy družiny. Domníváme se ale, že by bylo vhodné termín více specifikovat a překládat jej spíše jako „družiník“ nebo „zbrojnoš“. Těmto českým ekvivalentům se sice filologové vyhnuli i v případě bojovníka Benedy, ale smysl pojmu zachovali užitím formulace „vojensky sloužit“.

Termín *minister* má v uvedených případech (viz tabulka 15) spíše negativní význam, neboť jím je označen proradný lotr Lork, ale také nedbalí služebníci, kvůli nimž „selhávalo stravování“. Historiografovo chápání pojmu se tedy v zásadě shoduje s pojetím legendistů, neboť v hagiografii jsou výrazem *minister* pojmenováni „posluhovači“, „pomahači“ nebo další sluhové vykonávající fyzickou práci.

²²² KOSMAS, 2012, s. 153.

²²³ Tamtéž, pozn. 283.

²²⁴ Tamtéž, s. 203.

V úsměvné historce o hraběnce Matyldě a jejím „vyvoleném“ nalezneme unikátní termín *pedisequus*, jímž jsou označeny Matyldiny služby. Je velká škoda, že český ekvivalent stírá jedinečný význam tohoto pojmu, neboť se ve skutečnosti jedná o služebné, které jsou své paní neustále v patách. Kosmas podle našeho názoru vložil termín vévodovi Velfovi do úst, aby zdůraznil jeho výsměch vůči hraběnce Matyldě.

Jako *servi* jsou označeny osoby nejrůznějšího postavení – od otroka až po světce. V první knize nalezneme tento Boží výrok: „*Nemo potest duobus dominis servire*“ *et quasi exponens adiunxit: „Non potestis Deo servire et mammonae“*. *Iam mammonae erimus servi, qui actenus fuimus parsimonie liberi.*²²⁵ Je zřejmé, že latinský originál termíny neodlišuje jako český překlad, proto je pravděpodobné, že Kosmas vnímal *servus/servo* jako „sluha/sloužit“. Domníváme se, že termín „otrok“ je zde filology vyložen ve významu, v jakém jej dnes chápeme my: otroci vášní, mamonu, otroci pudů a zlozvyků. Historiograf jej ale takto pojímat nemusel.

Ani z dalšího příkladu, kdy se výraz *servus* objevuje v přirovnání, není jisté, zdali se jednalo o otroka nebo sluhu: *Tolik jistě nezuří ani zuřivý učitel proti žáku, ani rozhněvaný pán proti otroku (servum), jak zuřil ten kněz na sebe...*²²⁶ Je však pochopitelné, že překladatelé zvolili výklad „otrok“, aby umocnili „zuřivost rozhněvaného pána“. Ten si totiž určitě může dovolit mnohem více k otroku než ke sluhovi. Jak jsme uvedli v první kapitole, pán mohl svého otroka i zabít, ovšem ke své škodě.

Následující tabulka mapuje výskyt slovesa „sloužit“ v jeho různých latinských variantách.

²²⁵ MGH, 1923, s. 70. Překlad In: KOSMAS, 2012, s. 68: „Žádný nemůže dvěma pánům sloužiti,“ a jako na vysvětlenou připojil: „Nemůžeme sloužiti Bohu a mamonu.“ Již budeme otroky mamonu poddanými my, kteří jsme dosud byli svobodnými dětmi skromnosti.

²²⁶ KOSMAS, 2012, s. 209.

Sloužit	Kdo?	Komu? Čemu?
<i>famulor</i>	d'ábel	klášterním bratřím (poštvoval je proti Božetěchovi)
	my/vy	Bohu a svatému Václavu
<i>milito</i> (vojensky sloužit)	Amazonky	–
<i>ministro</i> (přísluhoval) (oddává se službě)	Prokop	chudým
	Vratislav	biskupovi
	sedm kardinálů	–
<i>servio</i>	Strachkvas	Kristu
	žádný (nemůže sloužit)	dvěma pánům a mamonu
	četné shromáždění bratří	Bohu
	Břetislavovi předáci	pánu
	bratři	Bohu
	křesťané (aby nesloužili)	Židům
<i>subministro</i> (posluhovat)	mniši poustevníci	chudým Kristovým

Tab. 16: Terminologie slovesa „sloužit“ v Kronice Čechů.

Kosmas na rozdíl od hagiografů užíval také slovesný tvar *famulor*. Nelze však u něj vysledovat výrazné významové odlišení od pojmu *servio*. Je možné, že se výraz tehdy užíval v podobném smyslu jako tvar *famulus/a*, který nacházíme především ve spojitosti se službou Bohu. *Famulor* měl tedy zřejmě vyjadřovat službu nadzemským bytostem, tzn. Bohu i d'áblu.

Karel Hrdina a Marie Bláhová překládají výraz *milito* jako „vojensky sloužit“, což se nám velice zamlouvá, neboť toto české spojení nestírá význam latinského slovesa. Domníváme se totiž, že hagiografové a historiografové nevolili rozličná slova pro službu bezdůvodně, proto podle nás není vhodné, abychom všechna překládali univerzálně jako „sloužit“.

Ministro má i v Kosmově díle význam „posluhovat“ nebo fyzicky sloužit. Např. Prokop se s laskavou štedrostí ujímal chudých a sloužil jim (jedná se samozřejmě o klasický *topos*, který nalezneme v líčení života všech světců). Je nutné brát na zřetel, že tato služba se zásadně liší od služby Bohu (což dokazuje i rozdílnost pojmosloví): chudým se totiž slouží tak, že jim obstaráte jídlo, poskytnete přístřeší nebo jim dáte teplou deku. Služba Bohu ovšem spočívá především v modlitbách, a je tedy abstraktní. To je třeba si uvědomit, když se ptáme na historiografovu motivaci pro volbu termínů. Podobný význam

má jistě i pojem *subministro* (chápeme jej pouze jako synonymní variantu výrazu *ministro*).

Ani v *Kronice Čechů* nelze jednoznačně definovat význam (resp. způsob užití) slovesa *servio*, i když je patrné, že se objevuje převážně ve spojitosti s Bohem. Chápeme jej proto jako univerzální a základní pojem s obecným významem služby, která není dále specifikována.

Vyjádřovací škála historiografa Kosmy je velice široká, což dokazuje i užití výrazu *christicola* („ctitel Kristův“ – tak je označen Boleslav Druhý) namísto obvyklého *servus* nebo *famulus Christi*. V *Kronice Čechů* se často vyskytuje také pojem *obsequium*, avšak ne vždy je vykládán jako „poslušnost“ (nepochybně ale tento význam má).

Na závěr se musíme věnovat ještě termínu *servitium*, jenž je ve slovníku definován jako *otroctví, otrocký stav, otrocká služba*.²²⁷ Je ale nepochybné, že tento význam platí především pro dobu antického Řecka a Říma. V Kosmově kronice totiž výraz nalezneme nejen s významem „otroctví“, ale také na místech, kde prokazatelně představuje obyčejnou službu: (biskup Šebíř) *konal svému pánu pilnou a věrnou, a proto tím milejší službu*.²²⁸ – *sedulum suo domino et magis gratum, quia fidele, exhibebat **servicium***.²²⁹ Zde je nepochybné, že biskup knížeti neotročil. V Břetislavových dekretech, vyhlášených nad hrobem svatého Vojtěcha v Hnězdně, se však dočteme následující: *Jestliže by však manželka svým mužem nebo muž manželkou opovrhl a svár mezi nimi vzplanul do roztržky, přeji si, aby ten rušitel manželství, který by se nechtěl vrátiti k předešlému svazku právě uzavřenému, nebyl uváděn podle řádu naší země do **otroctví** (in servitutum), nýbrž spíše, jak neoblomně káže naše nezměnitelné rozhodnutí, budiž odveden, ať je to jakákoliv osoba, do Uher a nesmí se žádnými penězi vykoupiti nebo do naší země vrátiti, aby se hlízami jedné ovečky nenakazil celý ovčinec Kristův*.²³⁰ Výraz *servitium* v Břetislavově ustanovení nesporně má význam „otroctví“. Z vyjádření knížete je však patrné, že se lidé mohli vykupovat i z pouhého vyhnanství. A že jsou v souvislosti s otroctvím často zmiňovány Uhry, jen potvrzuje, že země i v raném středověku patřila k důležitým spojnicím v obchodu s nesvobodnými.

²²⁷ PRAŽÁK, NOVOTNÝ a SEDLÁČEK, 1948.

²²⁸ KOSMAS, 2012, s. 74.

²²⁹ MGH, 1923, s. 76.

²³⁰ KOSMAS, 2012, s. 90.

Závěr

Je fascinující, kolik má latina termínů pro označení služebníků (a pro vyjádření služby) a kolik výrazů legendisté raného středověku a kronikář Kosmas aktivně užívali. Zároveň je ale politováníhodné, že české překlady specifické významy pojmů mnohdy stírají (jako univerzální se jeví „sluha“ a „služebník“). Příčinu tohoto stavu však nelze připisovat na vrub filologům, kteří jsou značně limitováni nejen současnou podobou slovní zásoby (zároveň je obtížné odlišit termíny typické pro jednotlivá období dějin, a vyvarovat se tak anachronismů). Důležité je uvědomit si, že současná čeština nemá velké množství ekvivalentů pro pojmenování služebníků, protože je jednoduše nepotřebuje. Se změnou společnosti totiž dochází také ke změně slovní zásoby.

Analýza dokázala, že legendisté a Kosmas pečlivě volili různorodé termíny, aby co nejuvýstižněji vyjádřili postavení daných osob (pokud ovšem pojmy nepřejímali ze starších předloh). Kosmas také kromě většího množství substantiv označujících sluhu používal specifická sousloví (např. *servus servorum Dei* – jedná se o *topos* vyjadřující pokoru). Vše také nasvědčuje tomu, že autoři nedosazovali do textů nahodilá synonyma a že měl každý z pojmů svůj vlastní způsob užití. Pestrá škála termínů rovněž vypovídá o vysokém stupni autorova vzdělání (především legendisty Kristiána a historiografa Kosmy).

Zároveň jsme dospěli k poznatku, že Ludmila je v celé legendě *Fuit* nazývána jako *famula Dei* a teprve po své smrti jako *famula Christi*, což může být dokladem původního pohledu legendisty na osobu světice: teprve po své smrti se totiž Ludmila stala mučednicí, následovnicí Krista a vykupitelkou dědičného hříchu. Záměrně hovoříme o původním pohledu, neboť ten se v průběhu doby měnil, což dokazuje terminologie v *Kristiánově legendě* – zde je Ludmila převážně označována jako *famula Christi*, tzn. že již za svého života byla vnímána jako mučednice; pojmenování ale může souviset také s šířením křesťanského učení.

Na základě rozboru vybraných děl, zohlednění kontextu vyjádření autorů a zhodnocení adekvátnosti překladů nyní stanovíme významy termínů, které mohly platit pro označení sluhů a otroků po dobu raného středověku. Do „slovníku“ zařazujeme pouze pojmy, u nichž jsme dospěli k zobecňujícím závěrům a jež se ve zkoumaných legendách a *Kronice Čechů* vyskytují vícekrát.

Termín	Možné významy
<i>camerarius</i>	komorník s významným postavením v pánově družině, vyjednaváč (často v doprovodu bojovníků – <i>milites</i>), nejvyšší chrámový sluha a koordinátor ostatního služebnictva
<i>cliens</i>	služebník velmi blízký, oddaný, věrný svému pánovi
<i>cubicul/ari/us</i>	komorník poskytující celodenní péči pánovi, sluha ložniční
<i>familia</i>	obecně čeleď v neutrálním postavení k pánovi, rodina
<i>famulus/a</i>	jakýkoli oddaný služebník Boží
<i>mancipia</i>	otroci, prodaní lidé (majetek)
<i>miles</i>	bojovník, družiník, muž chránící svého pána se zbraní v ruce (termíny „rytíř“ a „dvořan“ považujeme za anachronismy – pojmy náležejí do doby vrcholného středověku)
<i>minister</i>	nižší sluha, posluhovač, pomocník vykonávající fyzickou práci
<i>puer</i>	chlapec, hoch (může se jednat o mladého světce, sluhu i otroka)
<i>servus</i>	obecný termín označující sluhu

Tab. 17: Možné významy termínů v raně středověkých Čechách.

U výrazů *camerarius*, *cubicularius* a *minister* počítáme, že se jedná o funkce, které služebníci vykonávali (jde tedy o jakási povolání). Zbylé pojmy v tabulce jsou obecné termíny, které s největší pravděpodobností nenáležely žádným kvalifikovaným sluhům (důkazem je např. termín *puer*, jímž je označován mladý Vojtěch, ale i obyčejní chlapeci nebo otroci).

O pojmu *ancilla* můžeme s jistotou říct pouze to, že označoval nižší služebnou, která vykonávala nejpodružnější práce, a je otázkou, zdali se jednalo o svobodnou osobu či otrokyni. Velmi omezený vzorek výskytů pojmu nám však neumožňuje vyslovit jednoznačnou odpověď. Termín *apparitor* byl sice v legendách užit v relativně záporném významu, avšak vzhledem k tomu, že Kosmovo vyjádření je spíše neutrální, nelze ani zde činit zobecnující závěry, které by blíže vypovídaly o hodnosti osob takto označených. Domníváme se ale, že *apparitores* patřili spíše k vyšší vrstvě služebnictva (jak ostatně napovídá slovníková definice). Stejně tak není jednoznačný význam termínu *vernaculus*, jenž se vyskytuje v relativně protichůdných významech. Pravděpodobně by ale mohl označovat domácího sluhu. Naproti tomu významy výrazů *domesticus* a *pedisequus* jsou zřejmé a plně se shodují s výkladem lexikonu.

Resumé

This thesis deals with Latin terminology of slavery and service in the oldest Czech hagiography and historiography. Terminology was analyzed in the Kristian's legend and in the sources from which Kristian probably drew, namely in the *Fuit in provincia Bohemorum*, *Crescente fide* and in the Gumpold's legend. Furthermore, we also made an analysis of slavery and service terminology in the legends of St. Vojtech (Adalbert), namely *Est locus* and *Nascitur purpureus flos*, and *Chronica Boemorum* from the historiographer Kosmas, which was compared with the occurrence of the terms in the legends.

In the theoretical part we introduces brief overview of available information on slavery in early Middle Ages Bohemia, we deals with the status of slaves in society and their employment, attitude of the Church, but also the issue of Jews. Then we summarize opinions of experts on the definition of terms relating to slavery (mostly it was the terms *servus*, *mancipium*, *familia* and *slave*).

In the practical part we especially try to outline the possible author's motivation for using the term and to compare the occurrence of individual terms in selected legends. Our goal was also to compare the Czech translations of investigated terminology and determine what was the reason for different interpretations of the same expressions. Based on the analysis of selected works, we finally reached the meanings of terms that could apply to mark slaves and servants in the early Middle Ages.

Seznam literatury a pramenů

Použitá literatura

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 2001. ISBN 80-85810-29-8.

BLÁHOVÁ, Emilie a KONZAL, Václav. *Staroslověnské legendy českého původu: nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů.* Praha: Vyšehrad, 1976.

DOLEŽALOVÁ, Eva, ed. a ŠIMŮNEK, Robert, ed. *Od knížat ke králům: sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-896-9.

EMLER, Josef, ed. *Decem registra censuum bohemia compilata aetate bellum husiticum praecedente = Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými.* V Praze: Nákladem Královské české společnosti nauk, 1881.

FILIPEC, Josef a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky: [studentské vydání].* Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1446-7.

FLAJŠHANS, Václav, ed. *Klaret a jeho družina. sv. I, Slovníky veršované.* Praha: Česká akademie věd a umění, 1926.

FÖRSTER, Josef. *Arbeo z Freisingu: Život a umučení svatého Jimrama, mučedníka.* V Praze: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1341-3.

GALUŠKA, Luděk. O otrocích na Velké Moravě a okovech ze Starého Města. In: KLÁPŠTĚ, Jan, ed., PLEŠKOVÁ, Eva, ed. a ŽEMLIČKA, Josef, ed. *Dějiny ve věku nejistot: sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka.* Praha: NLN, 2003. ISBN 80-7106-647-8.

GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. 1., Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do 1. poloviny 13. stol.* Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953.

HAUBELT, Josef. *Pravda proti legendám o "svatém" Vojtěchovi.* Praha: Orego, 1997. ISBN 80-86117-03-0.

- HELMOLD. *Helmolda, kněze buzovského, Slovanská kronika*. Nakladatelství Vyšehrad v Praze, 1947.
- CHALOUPECKÝ, Václav et al. *Svatováclavský sborník: na památku 1000. výročí smrti knížete Václava Svatého. [Díl] II, [Svatováclavská tradice]. [Sv.] 2, Prameny X. století legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile*. V Praze: Národní výbor pro oslavu svatováclavského tisíciletí, 1939.
- CHALOUPECKÝ, Václav, ed., LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav, ed. a RYBA, Bohumil, ed. *Na úsvitu křesťanství: Z naší literární tvorby doby románské v století IX.–XIII.* V Praze: Evropský literární klub, 1942.
- KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. Praha: SPN, 1987.
- KOSMAS. *Kosmova kronika česká*. V Praze: Československý spisovatel, 2012. ISBN 978-80-7459-110-5.
- KRÁLÍK, Oldřich, ed. *Nejstarší legendy přemyslovských Čech*. Praha: Vyšehrad, 1969.
- LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav, ed. *Kristiánova legenda: život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily*. Praha: Vyšehrad, 1978.
- NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha: Vyšehrad, 2000. ISBN 80-7021-305-1.
- NOVOTNÝ, Jiří, *Motivy zotročování v nejstarší české literatuře*. In: URBANEC, Jiří, ed. *Moje oči musely vidět...: téma a motivy násilí v české a slovenské literatuře*. V Opavě: Slezská univerzita, 2009. ISBN 978-80-7248-564-2.
- NOVÝ, Rostislav, SLÁMA, Jiří a ZACHOVÁ, Jana. *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*. Praha: Vyšehrad, 1987.
- PATERA, Adolf, ed. *Žaltář Klementinský*. V Praze: Nákladem Matice české, 1890.
- PRAŽÁK, Josef Miroslav, NOVOTNÝ, František a SEDLÁČEK, Josef. *Latinsko-český slovník*. Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 1999. ISBN 80-85917-51-3
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.
- SLÁMA, Jiří. *K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu*. In: *Archeologické rozhledy: informační orgán archeologických a příbuzných vědeckých ústavů v Československu*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1985, roč. 37, s. 334–342. ISSN 0323-1267.

- SLÁMA, Jiří. Slavníkovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století? In: *Archeologické rozhledy: informační orgán archeologických a příbuzných vědeckých ústavů v Československu*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 1995, roč. 47, s. 182–224. ISSN 0323-1267.
- SLAVÍK, Jan. *Vznik českého národa: úvod do českých dějin. I, Národ v době družinné*. Praha: Pokrok, 1946.
- SOMMER, Petr. *Začátky křesťanství v Čechách: kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*. Praha: Garamond, 2001. ISBN 80-86379-28-0.
- ŠENKOVÁ, Silva. *Latinsko-český, česko-latinský slovník*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002. ISBN 80-7182-144-6.
- ŠUSTA, Josef. Otroctví a velkostatek v Čechách. In: *Český časopis historický* 5, Praha: Bursík a Kohout, 1899, s. 34-43, 86-97. ISSN 0862-4356.
- TŘEŠTÍK, Dušan. *Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530-935)*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-138-7.
- ŽEMLIČKA, Josef. *Čechy v době knížecí: (1034-1198)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-905-8.

Internetové zdroje

CENTRUM MEDIEVISTICKÝCH STUDIÍ. Czech medieval sources online. *Fontes rerum bohemicarum. Tom. I. Vitae sanctorum et aliorum ouorundam pietate insignium* [online]. Ed. Josef Emler. Pragae 1873 [cit. 2014-04-10].

Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/?s=v&cat=11&bookid=138&page=1>

DOHNAL, R. Vystavěla si Velká Morava svůj věhlas na obchodu s otroky? (Rozhovor s prof. Mgr. Jiřím Macháčkem, Ph.D.) In: *Věda pro život* [online]. Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., © 28. 12. 2014, [cit. 2016-03-02].

Dostupné z: <http://vedaprozivot.cz/sd/novinky/hlavni-stranka/141219-velka-morava-otroci.html>

MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA. Die digitalen Monumenta Germaniae Historica (dMGH). *Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, tomus II: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* [online]. Ed. Berthold Bretholz. Berlin 1923 [cit. 2016-06-27]. Dostupné z:

http://www.dmggh.de/de/fs1/object/display/bsb00000683_meta:titlePage.html?sortIndex=010:060:0002:010:00:00

ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY. *Internetová jazyková příručka* [online] – ASCS, SSJČ a SSČ. Praha, ©2008–2016 [cit. 13. 6. 2016].

Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz>

Seznam tabulek

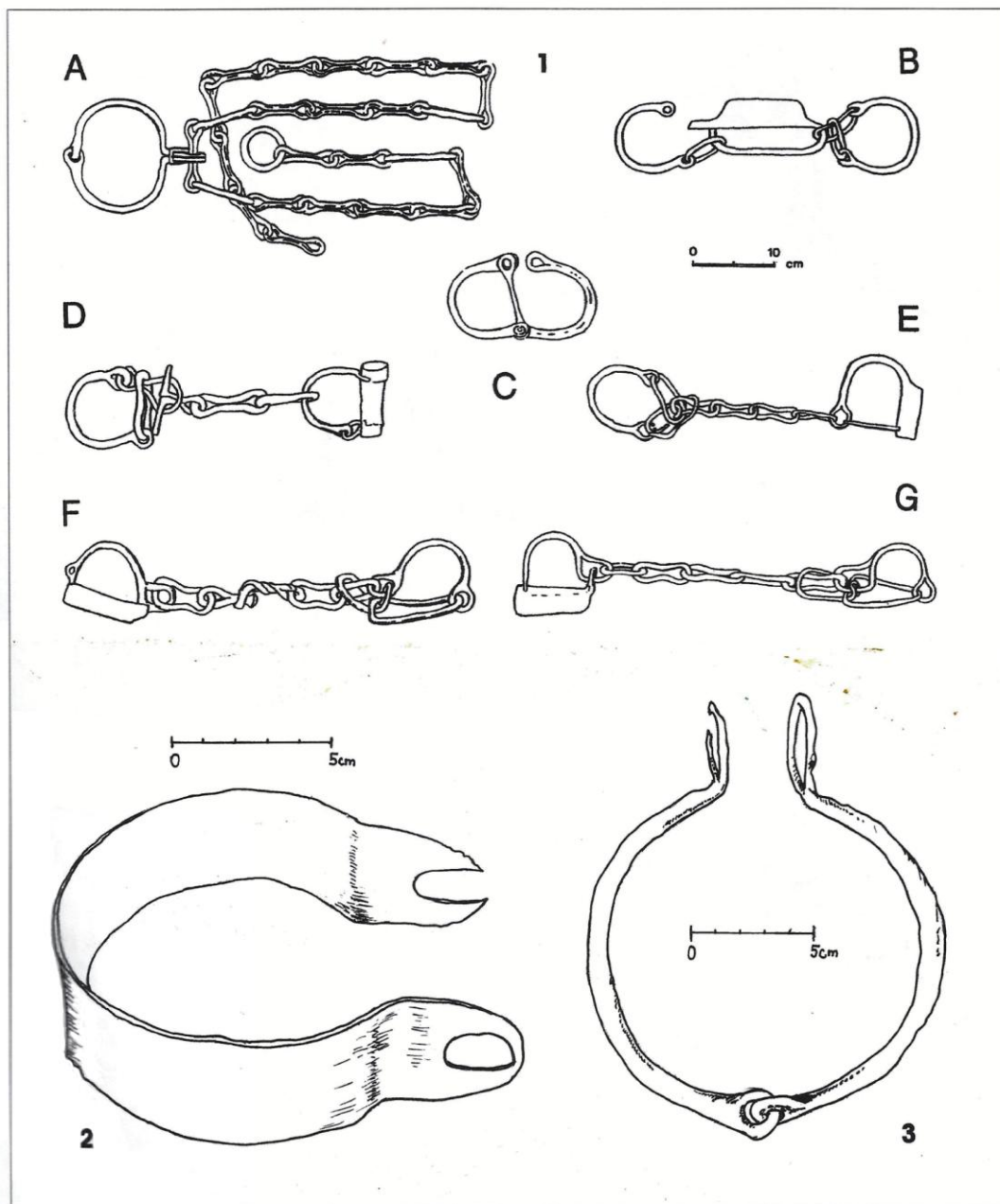
Tab. 1: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část A.	26
Tab. 2: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část B.	28
Tab. 3: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část C.	30
Tab. 4: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část D.	38
Tab. 5: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část E.	40
Tab. 6: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část F.	44
Tab. 7: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část G.	48
Tab. 8: Terminologie podřízených osob a služby v legendách – část H.	51
Tab. 9: Terminologie podřízených osob ve václavských a ludmílských legendách.	56
Tab. 10: Sloveso „sloužit“ ve václavských a ludmílských legendách.	58
Tab. 11: Terminologie podřízených osob ve vojtěšských legendách.	63
Tab. 12: Terminologie služby ve vojtěšských legendách.	67
Tab. 13: Výskyt slovesa „sloužit“ ve vojtěšských legendách.	68
Tab. 14: Výskyt terminologie v hagiografii.	69
Tab. 15: Terminologie podřízených osob v Kronice Čechů.	74
Tab. 16: Terminologie slovesa „sloužit“ v Kronice Čechů.	80
Tab. 17: Možné významy termínů v raně středověkých Čechách.	83

Seznam příloh

Příloha 1: Železná otrocká pouta	I
Příloha 2: Železné okovy ze Starého Města	II

Přílohy

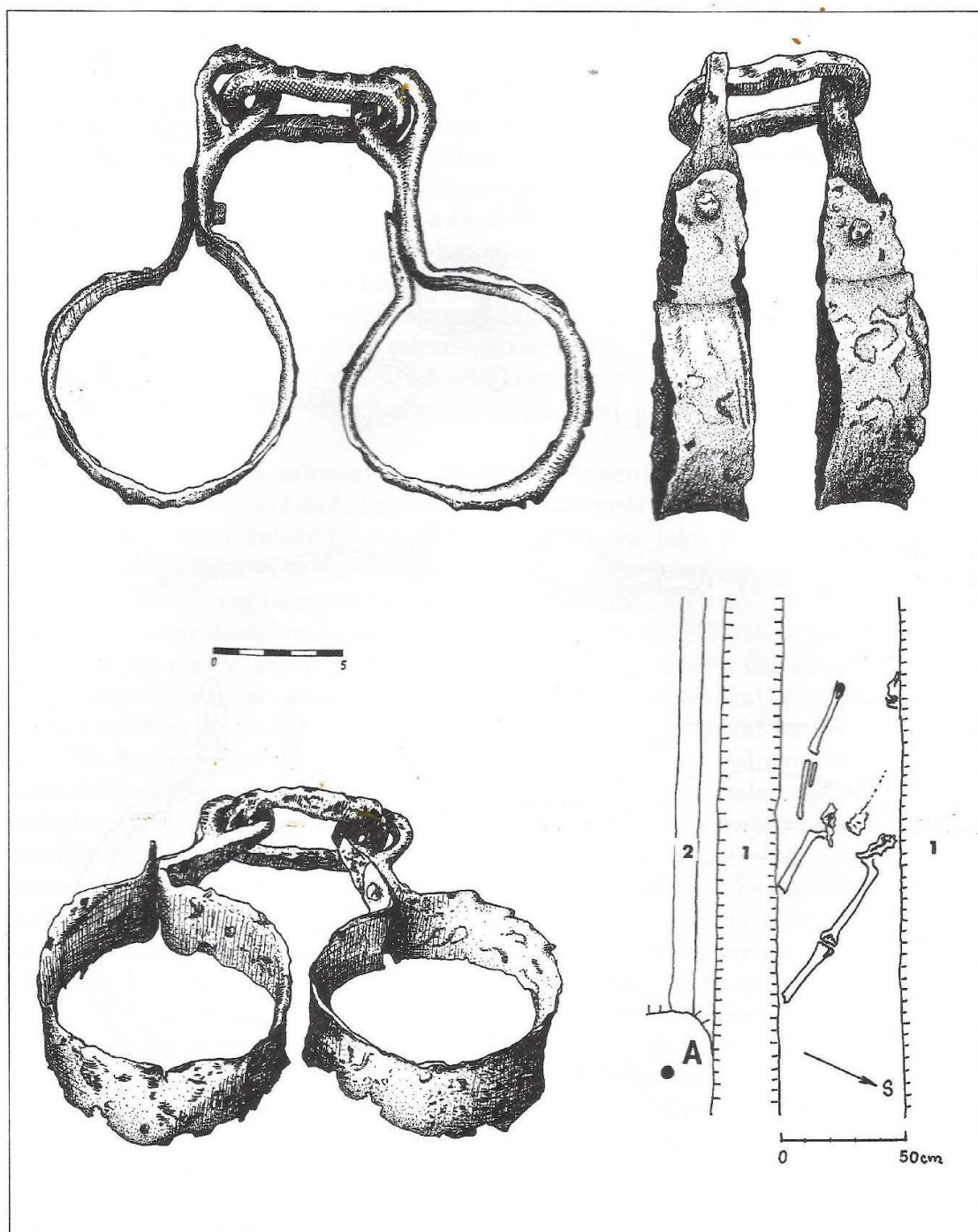
Příloha 1: Železná otrocká pouta^A

Obr. 1. Železná otrocká pouta. 1A – G – jednotlivé typy pout podle J. Henninga (1992, Abb.1–7), 2 – část nožních pout z hradiska Chotěbuz-Podobora podle P. Kouřila (1994, obr. 83:14), 3 – krční pouto z hradiska Brno-Staré Zámky u Líšně podle Č. Stani (1961, obr. 20:6)

^A GALUŠKA, 2003, s. 81.

Příloha 2: Železné okovy ze Starého Města^B

Obr. 2. Železné okovy ze Starého Města, kresba S. Doležalová, a nálezová situace hrobu 1/97 v ul. V. Hrubého, kresba autor. A – místo nálezů, 1 – výkopy pro telefonní vedení, 2 – okraj vozovky

^B GALUŠKA, 2003, s. 82.